

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

УДК 378.4.091.113(477.43)(092)

Валерій Степанков

НАШ РЕКТОР

Історична пам'ять – надзвичайно ніжна, цнотлива, примхлива, вибіркова у любові й водночас безжальна й мстива за зради Пані – берегиня золотого ланцюга нерозривності зв'язку часу «минуле-сучасне-майбутнє» людських поколінь, а відтак сутності як їхньої особистої самоідентифікації, так й етнічної спільноти. Саме дякуючи їй, зафіксовані образи (позитивні, негативні) досвіду буття (у формі мовних, пізнавальних, світоглядних і культурних стереотипів, символів і міфів) слугують тими єдиними інтерпретаційними моделями, що дозволяють індивіду, соціальній групі та й врешті-решт усьому народу не тільки орієнтуватися у навколишньому світі, але виживати і розвиватися. Проте, якщо історичну пам'ять з любов'ю і ніжністю не плекають, не шанують, а зневажають своєю байдужістю, вона перетворюється у безжальну фурію помсти. Розриваючи зв'язок плину часу, а відтак єдність діалогу поколінь, ввергає їх у вир безодні безпам'ятства, прирікаючи на неминучу загибель і забуття.

Враховуючи це, нам, історикам, слід завжди відчувати гостру відповідальність перед нею, неухильно дбати про її збагачення. Реконструюючи на основі джерел минуле, не тільки відновлюємо його буття (що само по собі вже дуже важливо), але оживляємо, органічно пов'язуючи тисячами духовних місточків з сучасністю, а відтак вибудовуємо підмурок самоідентифікації майбутніх поколінь. Адже жорстокий плін часу упродовж 30-50 років, як правило, стирає з пам'яті сучасників цілісність образів, залишаючи епізодичні (й, на жаль, часто далеко не найважливіші) осколки споминів. Ось, для прикладу, можемо запитати 35-40-річних викладачів нашого університету, що вони пам'ятають про його легендарного ректора останньої чверті ХХ ст. Анатолія Олексійовича Копилова. І отримаємо закономірний результат, який не важко спрогнозувати: у більшості випадків переважатимуть фрагментарні дані, зафіксовані й утримувані згасаючою пам'яттю про нього. Без її оновлення років через 15-20 інформації майже не залишиться. Тому єдиним порятунком збереження багатогранного, цілісного й правдивого образу цієї видатної постаті Подільського краю є реконструкція його життя й діяльності (оптимальна, якщо всестороння) дослідниками у їхніх працях. А відтак роблю спробу відтворити його через призму власного бачення і розуміння. Не випадково викладачі й співробітники університету, його випускники, котрим випало у житті працювати чи спілкуватися з ним, згадуючи ті часи, все частіше, оцінюючи їх, вдаються до означення «епоха Копилова», віддаючи у такий спосіб належне ролі цієї, без перебільшення, знаменитої постаті в історії вишу.

З'явився у цей світ 14 липня 1936 р. у волинському містечку Шепетівка у сім'ї Олексія Івановича й Олени Карпівни Копилових. На жаль, маємо вкрай мало даних про них. Відомо з переказів, що батько працював на різних посадах дрібного державного службовця, мати залишалася домогосподаркою. Анатолій став другою дитиною у сім'ї, брат Валентин був старшим від нього на 9 років. Напередодні німецької окупації сім'я переїхала до містечка Ізяслав (звідкіля родом була матір).

Як не дивно, але пам'ять хлопчика (за спомином Анатолія Олексійовича – В. С.) зафіксувала суворі будні військового лихоліття, зокрема вступ німців у поселення, тривогу людей, розмови дорослих про розстріли єврейського населення й вивезення юнаків і дівчат на роботу до Німеччини, заняття Ізяслава радянськими підрозділами та святкування дня Перемоги. У 1944 р. пішов у перший клас середньої школи № 1 (з українською мовою навчання). Швидко навчився писати і читати. Саме перша вчителька (Євдокія Петрівна) привила любов до книги, за що залишався їй вдячним усе своє життя. Навчався переважно на відмінно, проявляючи здібності як в освоєнні предметів гуманітарного циклу, зокрема історії й іноземної мови, так і математичного. Захоплювався спортом, брав активну участь у громадському житті колективу школи. Так, у молодших класах залюбки ремонтував класні приміщення, розчищав вулиці міста від завалів і руїн воєнного часу, у старших класах – прилучався до сільськогосподарських робіт (переважно на збиранні врожаю).

Вирізнявся серед однолітків самостійністю, ініціативністю, відповідальністю, організаційними здібностями й владністю. На щастя, батьки (переважно мати, бо тато спочатку переважно пропадав на роботах, а потім пішов на фронт Другої світової війни) проявили мудрість: не облямували «через коліно» неспокоїної вдачі сина, намагаючись «виліпити» з нього свою «тінь», а направляли бурхливу енергію у русло формування порядної й відповідальної особистості. Матеріальних статків родина не мала. Батько, пройшовши війну, ще деякий час після її завершення продовжував перебувати у лавах армії. Тому утримання й виховання синів у перші повоєнні, надзвичайно скрутні, роки життя лежало на плечах Олени Карпівни. І, як абсолютна більшість тогочасних українських жінок, з честю винесла це важке випробування.

Вона виявилася напроцуд турботливою й люблячою своїх дітей Матір'ю. Мудра, розважлива, чуйна, гарна господиня, дотепна й гостра на язик, Олена Карпівна навіть у часи лихоліття не губилася, не впадала у відчай, залишаючись життєрадісною й сповненою доброти. Як згадував доцент Степан Дмитрієв, котрий у 80-х рр. неодноразово (під час перевірок педагогічної практики студентів) з Анатолієм Олексійовичем відвідував її домівку, «вміла смачно готувати, була по-українськи щедрою і гостинною. Робила все нібито повільно, але встигала усюди, кругом чисто та охайно. Багатством не захоплювалася, але все необхідне було. Трапилося зі мною таке: виходячи з машини, я розірвав штани, засумував, як піду до студентів? Олена Карпівна каже: «Ану дайте штани, я Вам зашию матню. А приїдете додому, Вас дружина запитає, де це Ви її розірвали». Ми усі

пореготали, гуморною була Олена Карпівна і по-народному розумною і далекоглядною»¹.

Ще один, майже невідомий, але дуже важливий штрих: будучи віруючою, вона прищепила сину віру в Бога². Можливо також потаємно (у ті часи комуністична влада переслідувала віруючих) охрестила його, як до речі поступало немало дружин чоловіків, котрим за «статусом» заборонялося проявляти свою релігійність під загрозою втрати роботи й виключення з лав комуністичної партії. Зрозуміло також, чому Анатолій Олексійович до проголошення Україною незалежності ніколи не засвідчував факту, що є у душі віруючою людиною. Водночас, з другого боку, ніколи і не проявляв себе, на відміну від багатьох колег (особливо з кафедр історії компартії, філософії, політекономії тощо), войовничим атеїстом, дотримуючись принципу віротерпимості. Пригадую, десь у середині 70-х рр., коли напередодні Пасхального свята надійшло розпорядження у деканат посилити атеїстичну виховну роботу серед студентів аби запобігти їхній участі у ньому, він у приватній розмові з Леонідом Антоновичем Коваленком (завкафедри загальної історії, док. іст. наук, проф.), випадковим свідком якої я став, висловився десь приблизно так: «Нічого поганого в цьому не має. Бігати за ними й контролювати їх я не буду». А вже у 90-х рр. сам відвідував церкву, «сповідався і причащався», дозволяв «організовувати зустрічі священників зі студентами»³.

Вплив матері на формування особистості Анатолія Олексійовича неможливо переоцінити. І він це сповна усвідомлював, а відтак усе життя засвідчував любов і шану про неї. За спогадами С. Дмитрієва, «... найбільше, що мене захопило і радо здивувало – це стосунки Анатолія Олексійовича – строгого, серйозного керівника – з старенькою матір'ю. Я побачив душевного, люблячого сина, який все робив для благополуччя, спокою рідненької матусі... Мало я бачив людей, щоб так любили матір, як Анатолій Олексійович»⁴. Після повернення Олексія Івановича до домівки матеріальні умови життя помітно поліпшилися. До виховання сина прилучився і батько. Вони з матір'ю завжди вислуховували його, плекали гідність, а в разі потреби тактовно, але рішуче, вказували на помилковість тих чи інших зроблених вчинків й вимагали їх не повторювати. Анатолій Олексійович на все життя запам'ятав розважливу розмову з матір'ю, коли у 1-му класі, повертаючись зі школи, перетворив свою торбину (з нею замість сумки ходив на уроки) у футбольний м'яч і досхочу награвся зі своїми однолітками. Гадаю, що власне атмосфера сімейних взаємовідносин зіграла вирішальну роль у становленні підвалин особистості майбутнього ректора. Не слід недооцінювати й значимості впливу вчительського колективу. Він неодноразово зі щирою теплотою згадував школу, особливо Надію Антонівну, Віру Денисівну, Сару Борисівну, Миколу Васильовича, Давида Мойсейовича й інших учителів.

Враховуючи високий рівень отриманих знань, самостійність і розсудливість Анатолія, його відразу ж після закінчення 1954 р. школи направили у 18 років (!) працювати на посаду вчителя фізичного виховання й математики до Ра-

дошівської семирічної школи й учителем математики до вечірньої школи сільської молоді. Після року вчителювання зробив спробу вступити до Чернівецького університету на факультет іноземної філології, проте не добрав одного бала, аби пройти конкурсний відбір. Восени 1955 р. призивається до лав радянської армії. Доля закинула до м. Орджонікідзе (Північно-Кавказький військовий округ), де й прослужив 3 роки (з 16 жовтня 1955 р. по 22 липня 1958). Закінчивши полкову школу курсантів, у званні сержанта командував відділенням 1-го артилерійського дивізіону 60-го полку 12 армійського корпусу. Захоплювався альпінізмом й здобув 1-й розряд з цього виду спорту. Порядність, високі професійні й людські якості забезпечили високий авторитет як серед товаришів по службі, так і в командирів дивізіону. Невипадково обирається секретарем комсомольської організації підрозділу, а за успіхи в бойовій підготовці отримує ряд грамот і подяк від командування. З найкращої сторони проявив себе, коли довелося рятувати життя людей гірських поселень від стихійного лиха – повені і зсувів ґрунтів. За що отримав свою першу високу нагороду – Почесну грамоту Президії Верховної ради Північно-Осетинської АРСР від 1 листопада 1957 р. У квітні наступного року його прийняли до лав компартії. Безперечно батькам приємно було читати наступні рядки листа, отриманого від командира підрозділу Позднякова: «Ми раді повідомити Вам, що Ваш син Анатолій здоровий, чесно служить Батьківщині. За короткий час перебування у частині Анатолій показав себе дисциплінованим, сумлінним у навчанні воїном, за що заслужено користується повагою товаришів. За старання в службі має 2 подяки. Ми пишаємося Вашим сином. Командування висловлює Вам подяку за те, що виростили відданого і надійного захисника Вітчизни»⁵.

У час останнього року служби в нього з'явилася мрія стати істориком, а відтак у вільний час наполегливо повторював шкільні підручники, багато читав суспільно-політичної літератури. Тому, мобілізувавшись, негайно подався до вступу на історичний факультет Чернівецького університету. Цього разу доля йому усміхнулася. Склавши іспити на «4» і «5», став студентом. І відразу ж головою поринув у навчання, гармонійно поєднуючи з ним громадську діяльність і заняття спортом. Скромний, невибагливий (1-й курс проходив у дембельській військовій формі старшини-артилериста), життєрадісний, товариський і дотепний, швидко став душею курсу. Природні здібності аналітика, помножені на високу працездатність, принесли блискучий результат – навчався лише на відмінно (закінчив університет з єдиною четвіркою з латинської мови). Користувався повагою й авторитетом, як у студентів факультету, так і у викладачів. Обирається членом університетського комітету комсомолу, в якому виконував обов'язки заступника голови. За спогадами док. іст. наук, проф. Володимира Газіна, Анатолій Копилов «серед інших вирізнявся насамперед, старанністю в навчанні, науковій роботі та громадському житті факультету й університету. Вже на другому курсі він був лідером факультетського комсомолу і членом університетського комітету цієї молодіжної організації. Тоді такі риси характеру як наполегливість, порядність, чесність, досягнення у навчанні

помічалися і високо цінилися»⁶.

Брав активну участь у роботі студентського наукового гуртка з історії слов'ян. Спеціалізувався з нової та новітньої історії країн Європи й Америки. Особливий інтерес проявляв до історії південних і західних слов'ян, насамперед до Болгарії. Чому власне до неї? – відповісти важко. Припускаємо, що симпатії до цієї країни з'явилися в нього зі шкільної лави внаслідок переказів батька про участь діда Івана у визволенні болгар під час російсько-турецької війни 1877–78 рр. Можливо вплинуло живе слово викладача, котрий спромігся реконструювати у яскравих образах картину визвольних змагань цього багатостраждального народу. До речі, Анатолій Олексійович завжди надзвичайно високо поцінював значимість викладачів факультету у формуванні його долі, котрі спромоглися витворити атмосферу невтомного творчого пошуку, високої вимогливості до себе й студентів, шанобливого ставлення до особи, демократичного духу взаємин зі студентами, у набутті професійних знань, умінь і навичок, становленні світогляду. Особливо тепло відгукувався про наукового керівника дипломної роботи проф. Івана Михайловича Теодоровича, професорів Івана Антоновича Гриценка та Вітольда Вікторовича Шаповалова. Як одного з кращих студентів, ректорат університету направив його після IV курсу для завершення навчання до Софійського університету (Болгарія). Упродовж року оволодів болгарською мовою й зібрав в архівах і бібліотеках багатющий матеріал, якого вистачило не тільки для завершення написання дипломної роботи, але й подальших наукових студій. Після повернення до Чернівецького університету у червні 1963 р. блискуче захистив дипломну роботу й одержав диплом з відзнакою.

Постала проблема вибору подальшого місця роботи. Вона набувала особливої гостроти, бо у житті Анатолія Олексійовича сталися важливі зміни. Зустрів на 2-му курсі навчання своє кохання – прекрасну дівчину з Донеччини Олександру Прокопівну, котру батьки з дитинства лагідно називали Аллою. Це ж ім'я сприйняв і він. Олександра навчалася на 3-му курсі російського відділення філологічного факультету цього ж університету. У 1962 р. закохані побралися. 23 червня 1963 р. у щасливого подружжя народився первісток, син Сергій (нині док. іст. наук, проф., ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка). Тому, зрозуміло, хотілося знайти роботу у місці, де б сім'я отримала хоч якась житло, а на перспективу Олександра Прокопівна могла влаштуватися на роботу. Після обговорення кількох пропозицій, включаючи переїзд на Донеччину (м. Слов'янськ, де проживали батьки дружини), зупинилися на компромісному варіанті – Кам'янець-Подільському педінституті. В середині серпня вони переїжджають до Кам'янця й оселяються у гуртожитку вишу. Анатолій Олексійович обійняв посаду асистента кафедри історії історико-філологічного факультету. З перших місяців роботи молодий викладач, дякуючи людським і професійним якостям, органічно влився до викладацького інститутського колективу. Як значно пізніше згадував проректор доц. Іван Козак, «Спочатку я дещо був збентежений тим, що у молодій сім'ї був хлопчик,

присутність якого через стіну апріорі орієнтувала на неспокій. Але очікуване виявилось протилежним, бо Сергійко поставився дуже уважно до мого сусідства й не дав шансів щодо гіпотетичних демаршів. Навпаки, і він, і вся сім'я вражали злагожденістю, культурою поведінки, миролюбством як у середині, так і назовні в стосунках із сусідами»⁷.

Що становив собою навчальний заклад, з яким, як показав плін життя, назавжди зв'язав свою долю молодий випускник Чернівецького університету? Це був периферійний педінститут, розташований у чудовому місті над Смотричем, яке залишалося районним центром Хмельницької області, а відповідним чином й відбувалося його фінансування й забезпечення кадровим потенціалом. Постраждав він і від чергової хвилі репресій у середині 50-х рр., коли 1956 р. закrywся історичний факультет (це ж було вчинено у Житомирському й інших педінститутах). Із планів спеціальності «Історія» історико-філологічного факультету «було вилучено українську мову і літературу. Водночас на вивчення російської мови і літератури виділялося 216 годин. Жодної академічної години не планувалося на вивчення історії і культури України, тоді як на вивчення історії СРСР було передбачено 524 години, або 43,4% від загальної кількості навчальних годин, які виділялося на всі фахові дисципліни»⁸. Правда, новий навчальний план, на який у 1959–1960 н.р. перейшов факультет, уже передбачав 120 год. для вивчення історії Української РСР, а, для прикладу, на вивчення російської мови і методики її викладання виділялося 774 год. (на опанування української мови і літератури відводилося 340 год.)⁹. У 1963 р. у виші функціонувало лише 4 факультети: фізико-математичний, історико-філологічний, фізичного виховання, педагогіки й методики початкового навчання, на яких працювали викладачі 13 кафедр, які готували фахівців з 6 спеціальностей. На них цього року на денній і заочній формах навчання здобували фах всього 3607 осіб. Викладацький склад налічував 112 осіб, серед яких тільки 26 осіб мали вчену ступінь кандидата наук й наукове звання доцента, а відтак якісний показник складав лише 23,2%. У 1963 р. захистили кандидатські дисертації 4 особи. Не було жодного доктора наук і професора. Незначною була і кількість наукових публікацій: всього 12. Бібліотечний фонд нараховував 270143 примірники¹⁰.

І ніхто з викладачів і студентів того часу не знав, що їхній ВНЗ мав славу історію, що старанно приховувалася комуністичним режимом. За офіційною версією, його витоки сягали 1921 р., коли було утворено Інститут народної освіти. Хоча насправді він виник у буремні часи Української революції 1917–1921 рр. як дітище української інтелігенції й влади. 17 серпня 1918 р. гетьман П. Скоропадський затвердив «Закон про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету», а 22 жовтня відбулося його урочисте відкриття. Воно стало подією Всеукраїнського масштабу, бо вперше в історії започатковував своє функціонування власне український, а не чужинецький на українських землях, класичний університет. На свято приїхало кілька сотень осіб з різних регіонів, університет отримав близько 400 вітальних адрес і понад 1000 телеграм не лише з України, але й з-за кордону. Гетьман України у

Грамоті підкреслював: «Ми визнали за благо для всього люду українського утворити в місті Кам'янці-Подільському Український Державний університет. Призиваючи Боже благословення на це огнище народної освіти, бажаємо, аби цей Університет, сприяючи широкому відродженню нашої національної культури, виявив усі творчі сили багатого духом та здібностями Українського народу»¹¹.

Його ректором став видатний син українського народу Іван Огієнко, котрий на початку 1919 р. призначається Міністром народної освіти. У ньому працювали такі професори й доценти як Сергій Васильович Бачинський, Микола Іванович Безбородько, Василь Олексійович Біднов, Леонід Тимофійович Білецький, Петро Миколайович Бучинський, Микола Тимофійович Геращенко, Володимир Олександрович Геринович, Дмитро Іванович Дорошенко, Михайло Опанасович Драй-Хмара, Іван Іванович Кіяніцин, Павло Григорович Клепатський, Пилип Васильович Клименко, Вячеслав Іванович Петр, Юхим Йосипович Сіцинський, Євген Костянтинівич Тимченко, Михайло Михайлович Хведорів, Костянтин Віталійович Широцький та ін. Чимало із них уже були чи згодом стали відомими вченими України¹².

Прийшовши до влади, окупаційний комуністичний режим вирішив ліквідувати символ поваленої української влади. 3-го вересня 1920 р. маріонетковий нарком освіти В. Затонський надіслав в освітні установи України телеграму наступного змісту: «Слід звернути увагу на Кам'янець-Подільський державний український університет. Кам'янецькі комуністи перебувають в полоні петлюрівської інтелігенції. Реальних сил для підтримки на висоті університету в Кам'янці немає (? – *Авт.*). Контингент слухачів нікчемний. Непрацюючі дівичі і поповичі (? – *Авт.*). В самому університеті продовжують засідати божевільні старики і наукові світила на зразок гетьманівського, а згодом петлюрівського скарбника Лебідь-Юрчика, який викладав там фінансове право (? – *Авт.*). Професори добре влаштовані за рахунок університету і позирають на захід. Всіх їх слід розігнати. У тому вигляді, як він існує тепер, університет компроментує радвладу»¹³. В лютому наступного року він реорганізовується у два самостійних інститути: народної освіти і сільськогосподарський. Правонаступником ліквідованого університету став Інститут народної освіти¹⁴, якому за іронією долі у 1968 р. радянським урядом присвоюється ім'я В. П. Затонського.

Ось у цьому виші у середині серпня 1963 р. й розпочалася трудова кар'єра Анатолія Олексійовича на посаді, як уже згадувалося, асистента кафедри історії, яку очолював відомий вчений Леонід Антонович Коваленко (з 1965 р. док. іст. наук, 1966 – проф.), котрому судилося стати фундатором не тільки кафедри всесвітньої історії, але й історичного факультету в цілому. Як слушно спостеріг його вихованець нині док. іст. наук, проф. Анатолій Філінюк, «Девізом професора було гасло – жодного дня без праці. Завідувач кафедри володів рідкісним вмінням слухати людей, був цікавим співрозмовником і дружнім порадиником, завжди проймався долями та болями інших працівників і студентів.

Привітна усмішка, душевна простота, шанобливе ставлення до всіх незалежно від рангів і звань, створювали сприятливий соціально-психологічний клімат, атмосферу демократизму, діловитості, поваги і доброти»¹⁵. Йому одразу кинулися у вічі такі риси молодого викладача як щирість, людяність, ерудиція, енергійність й талант організатора. А відтак, по суті, взяв під батьківську опіку, допомагав порадами, суворо контролював, як науковий керівник, процес написання кандидатської дисертації на тему «Створення Вітчизняного фронту Болгарії і його роль у встановленні в країні народно-демократичної влади». Бувало, як любив згадувати Анатолій Олексійович, «дід Леонід» (так часто з любов'ю називали між собою Леоніда Антоновича його колеги і випускники історичного факультету) увечері заходив до нього в гуртожиток і промовляв: «Покажіть, що Ви зробили за день», а ранком наступного дня знову навідувався до нього і вимагав ознайомити його з тим, що вдалося до цього часу написати з тексту дисертації.

Грунтовні знання молодого викладача, динамічний, творчий і вільний (без читання конспекту) характер викладу матеріалу, вишуканість і витонченість манер, щирість, порядність і доброзичливість у стосунках зі студентством стали потужними джерелами формування його авторитету, що невпинно зростав з кожним роком. Маємо цінну інформацію зі спогадів доц. Анатолія Гаврищука про перші кроки Анатолія Олексійовича як викладача. У червні 1964 р., згадував він, «... до аудиторії зайшов молодий, енергійний, вродливий викладач. Одягнений був по-літньому: гарні штани, біла теніска. І з модними літніми окулярами. Тієї сесії він прочитав спецкурс з історії південних слов'ян. І хоч А. О. Копилов працював перший рік, почував себе впевнено, вільно викладав матеріал. Студенти слухали уважно. Молодий викладач... справив досить гарне враження. Тільки й розмов було! А дівчата гідно оцінили його чоловічі принади. Однак, дізнались, що викладач одружений і мешкає із сім'єю у тому ж гуртожитку»¹⁶.

І переважно на інтуїтивному рівні (внутрішнє бачення) вже перші його абітурієнти й студенти спостерегли визначальну рису вдачі – людяність. Як відзначав доц. Юрій Блажевич (абітурієнт 1965 р.), під час вступних іспитів «Ми вже дізналися про прізвища екзаменаторів – Копилов і Степенко, і що Степенко дуже прискіпливий та педантичний, а Копилов більш людяний і простіший... Копилов зразу ж мені сподобався: красивий чорноволосий чоловік з відкритим та щирим обличчям і добрими очима. Він запропонував тягнути білет і показав, де я маю сісти для підготовки відповіді. Пригадую, що питання були не з важких, матеріал я знав і швидко приготував відповідь. І тут у мене захололо серце. Я підрахував, що за чергою потрапляю відповідати до Степенка. Що ж робити? Раптом я побачив, що місце біля Копилова звільнилось і ніхто ще не вийшов відповідати, напевне не вистачало часу, і я підняв руку та сказав, що готовий відповідати. Тут втрутився Степенко, він зазначив, що все повинно йти за чергою, але Копилов відповів, що, якщо хлопець підготувався, то нехай йде й відповідає. Звичайно, я не знав, що він вже тоді був заступни-

ком декана історико-філологічного факультету і Степенко не став йому перечити. Копилов слухав мене уважно, не перебивав...»¹⁷.

Маючи зібрані у Болгарії джерельні матеріали, молодий історик інтенсивно займався науковою роботою: складав кандмінімуми, писав статті, брав участь у наукових конференціях, готував дисертацію тощо. Впродовж 1964–1966 рр. здійснив 10 публікацій, які мали пряме чи опосередковане відношення до досліджуваної проблеми. Серед них такі як «Повстання 9 вересня 1944 року в Болгарії» (1964), «Посилення руху Опору в Болгарії під впливом перемог Радянської Армії» (1965), «Роль Вітчизняного фронту Болгарії в перемозі народно-демократичної революції» (1966) та ін. Став одним з піонерів (про що, на жаль, часто не згадують) відродження краєзнавчого руху у Поділлі, зіграв важливу роль у заснуванні (1964) першого в Україні обласного історико-краєзнавчого товариства й проведенні Першої Подільської історико-краєзнавчої конференції¹⁸.

Рішуче підтримував і обстоював ініціативу керівництва факультету зі створення (1964) у його структурі історичного відділу. У зв'язку з чим взявся за розробку лекційного курсу з новітньої історії країн Європи та Америки. Взимку 1967 р. успішно захистив у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка кандидатську дисертацію. У цьому ж році обирається на посаду старшого викладача, а в липні призначається деканом історико-філологічного факультету. Ректорат інститут неодноразово порушував питання перед Міністерством освіти про відновлення функціонування історичного факультету. Нарешті 9 квітня 1968 р. (наказ № 69) воно приймає ухвалу про сформування на базі історико-філологічного факультету двох самостійних факультетів – історичного й філологічного. На початку травня Рада інституту прийняла відповідне рішення¹⁹.

На цей час, дякуючи фаховим і людським якостям, Анатолій Олексійович уже користувався настільки високим авторитетом серед колег, що ті однодушно висловлювалися за його кандидатуру на посаду декана відновленого факультету. Ректорат, очолюваний здібним науковцем, прекрасним педагогом, людиною високих моральних чеснот доц. Іваном Вікторовичем Івахом²⁰, пішов назустріч пропозиції колективу створюваного факультету, а відтак Анатолій Олексійович призначається деканом. І відразу ж поринув з головою у розв'язання безлічі питань самого різноманітного, часто зовсім далекого від навчально-виховного процесу, характеру. Факультет отримав у Старому місті окремий корпус (№ 2) (1534 м²), який вимагав відповідного переобладнання під його потреби. Адже «виділений для нього будинок у Старому місті, – як зазначав Анатолій Гаврищук, – не повністю відповідав таким вимогам, оскільки до цього кілька років слугував студентським гуртожитком. Декан енергійно взявся за створення навчально-матеріальної бази. Багато зусиль доклав, аби облаштувати бібліотеку, чудовий читальний зал (він і сьогодні справляє гарне враження), навчальні кабінети»²¹. Впорядковувалася також територія, що прилягала до будівлі. Гостро стояла проблема кадрового забезпечення навчаль-

ного процесу. Відповідно наказу Міносвіти № 232 від 10 жовтня 1969 р. на базі кафедри історії створюється дві кафедри – загальної історії та історії СРСР і УРСР. Їх очолювали відповідно док. іст. наук, проф. Л. А. Коваленко та канд. іст. наук, доц. Іон Ізраїльович Винокур²².

На щастя для факультету, декан і завкафедри знайшли повне взаєморозуміння у підходах до його становлення й розвитку. Дякуючи їм, у колективі утверджувалися демократизм взаємовідносин керівництва факультету й викладацького загалу, атмосфера поваги до особистості викладача, навчально-допоміжного працівника, студента та їх переконань, створювалися сприятливі умови для педагогічної діяльності, відбувалося плекання культу науки і максимально можливої для тих часів свободи слова. У зародку викорінювалися інтриги, чвари, ябедництво. Велика увага приділялася пошуку здібних викладачів, при цьому ставка робилася на поєднання досвіду й молодості, що приводило до залучення до науково-педагогічної роботи вчорашніх випускників. Лише упродовж 1968–1971 рр. на кафедри факультету було запрошено Миколу Федоровича Довганя (1968), Лева Васильовича Баженова (1969), Юрія Михайловича Тарасова (1969), Валерія Степановича Степанкова (1970), Володимира Анатолійовича Опрю (1971).

Уже в перші роки деканування в нього уже почали яскраво проявлятися прикметні його стилю роботи ознаки: вмільсть адміністрування, талант організатора, владність, жорстка вимогливість у поєднанні з відкритістю, демократизмом у спілкуванні й людяністю. «На другому курсі Анатолій Олексійович вже став деканом нашого факультету, – згадує Юрій Блажевич, – і ми відразу ж відчули його організаційну й керуючу жилку. В нашій групі він призначив старостою Валерія Степанкова, мене обрали комсоргом, а Володя Скопецький став профоргом. Копилов постійно контролював нашу роботу, найбільше, звичайно, діставалось старості групи за прогули, за неуспішність, за негаразди в гуртожитку тощо. Водночас був поступливим, спочатку покричить-покричить, а потім по-діловому, чітко і аргументовано давав поради та вказівки, як виправити помилки.

На випускному вечорі, що проходив в студентській їдальні № 6 сільгоспінституту, Анатолій Олексійович, благословляючи нас на життєву самостійну роботу, сказав, що історик – це не тільки добрий переповідач історичних подій і фактів, а постійний пошукач цікавих матеріалів і сам творець цієї історії. Він закликав нас постійно вчитись, бути гідними сіячами і збирачами доброго, вічного і прекрасного, не забувати свою Альма-матер і пам'ятати про своїх однокурсників та місто Кам'янець-Подільський, де пройшли наші найкращі роки»²³.

Ще один штрих: Анатолій Олексійович завжди всіляко підтримував обдарованих студентів! За свідченням док.іст.наук, проф. Л. Баженова, «У щасливі студентські роки Анатолій Олексійович відіграв важливу роль у моєму навчанні, науково-дослідній та громадській роботі. З цікавістю слухав його лекції з історії зарубіжних слов'ян. Анатолій Олексійович був моїм наставником під час нашої спільної участі в роботі IV конференції істориків-славистів, яка від-

бувалася у Білоруському державному університеті в 1968 р., де мені, студенту, довелося виступати з науковою доповіддю»²⁴.

Сам же Анатолій Олексійович постійно вдосконалював методику викладання свого навчального предмета. Чи не першим започаткував на факультеті читання проблемних лекцій. Під час семінарів вимагав вільного володіння матеріалом, не терпів начотництва, бубніння за кафедрою, домагався висловлювання власних міркувань, систематичної роботи з джерелами, глибокого знання історичної карти. Як правило, завжди спалахували дискусії, які він майстерно творив поставленими запитаннями. Панування демократичної атмосфери на заняттях перетворювало їх у лабораторію творчого пошуку, навчало студентів основного – розуміння історичного процесу й самостійності мислення.

Як цілком справедливо зауважував у своїх спогадах док. іст. наук, проф. Олександр Завальнюк (ректор Кам'янець-Подільського університету 2002–2012 рр.), «Лектор володів винятковою науково-педагогічною майстерністю: належно організовував аудиторію, працював з наочними посібниками і дошкою для записів дат, імен, вміло розкривав дефініції понять, не переобтяжував слухачів фактичним матеріалом, а всі основні положення, які доносив до нас, належно обґрунтовував, робив лаконічні, логічні висновки. Для глибшого засвоєння навчальної програми, кожен зі студентів окремо вивчав запропоновану викладачем ту чи іншу монографію, конспектував її, а потім приходив на співбесіду, яка тривала до 10 хв. У такий спосіб ми отримували навички роботи з науковою літературою...»²⁵.

Дуже мало ми знаємо про його світоглядні засади у цей час. На щастя, маємо нитку Аріадни для з'ясування їх сутності у формі висловлених міркувань Івана Козака: «Ми не виказували суму у зв'язку з осудом культу Сталіна. Водночас діалогічно висловлювалися стосовно суспільної перспективи з деякими ознаками ейфоричності, хоч і в не однаковій мірі: Анатолій – випускник істфаку Чернівецького університету, а я – філософського відділення Київського ім. Т. Г. Шевченка. У нього був ширший діапазон історичного мислення. Він шукав прикладів і знаходив аналоги того, що відбувалося в СРСР тих років. Мимохідь зауважу, що він вельми скептично ставився до концепту **«Велика Вітчизняна війна» на тлі своїх соціал-демократичних поглядів у сучасній їх інтерпретації** (виділено мною – В. С.)»²⁶. І, справді, повністю підтверджую твердження Івана Йосиповича (бо особисто знав Анатолія Олексійовича з 1967 р. й до останніх днів його життя), що він не поділяв основних положень марксистсько-ленінського вчення (про що, зрозуміло, помовчував), а відтак не становив собою типового затятого комуніста – бійця ідеологічного фронту. Тільки в разі необхідності на заняттях формально апелював до праць «класиків», не «викручував» нам, студентам, «рук» у їх студіюванні, не займався «ідеологічним пустозвонством», дотримуючись розважливості в оцінках. Спілкування з ним уже в 70-х рр. переконало мене, що його політичні погляди є значно ближчими до постулатів західної соціал-демократії ніж до «наукового комунізму».

Водночас цілеспрямовано продовжував вивчати проблему створення Вітчизняного фронту в Болгарії. Брав участь у роботі міжвузівських конференцій і симпозіумів славистів у Чернівцях, Києві та в інших містах. Так проходило утвердження його як молодого талановитого історика-болгариста у наукових колах не лише СРСР, але й зарубіжних країн. Не цурався й регіональної історії (краєзнавства), підготував два нариси про Білогір'я та Ямпіль до історії поселень Хмельницької області, які побачили світ 1971 р. Самовідданість у роботі, явні здобутки на науковій ниві не залишалися поза увагою ректорату. У 1970 р. нагороджується медаллю «За доблесну працю». Успіхи у науковій і навчальній роботі стали підставою для обрання його у травні 1969 р. доцентом кафедри загальної історії, а в січні 1970 р. Вища атестаційна комісія (ВАК СРСР) затвердила Анатолія Олексійовича у вченому званні доцента. У цьому ж році у подружжя Копилових народжується (22 червня) другий син, котрого назвали Андрієм. Проте, як це інколи трапляється у житті, радість крокувала поряд з горем. Важкою втратою для нього стала смерть батька Олексія Івановича. І з цього часу особливо теплою синівською турботливістю огортає матір (вона прожила до 1998 року), про яку завжди пам'ятав, до якої часто навідувався і якою пишався.

Враховуючи наукові й педагогічні досягнення Анатолія Олексійовича, кафедра порушила клопотання про його відрядження для наукового стажування до Софійського державного університету. Отож з лютого по грудень 1972 р. знову перебував у Болгарії. Відвідував лекції провідних вчених з новітньої історії цієї країни, і, головне, наполегливо працював в архівах і бібліотеках, збираючи матеріали для майбутнього монографічного дослідження.

Як промовляють різноманітні характеристики його діяльності з боку колег як у формі опублікованих спогадів, так і усних оповідей, саме у цей час (кінець 60 – середина 70-х рр.) і сформувалися підвалини стилю керівництва, що став притаманним йому як менеджеру освітньої справи. Його характерними ознаками були:

- «життєвий порив», який проявлявся у постійному енергійному прагненні до утвердження нового, зміни існуючої ситуації, відсутності пієтиту перед традиціоналізмом й боязні його зламу для реалізації перетворень;
- постійне прагнення до вдосконалості знань адміністративної роботи, механізму функціонування системи з метою його поліпшення, при чому не формального (обмеженого пунктами різноманітних посадових інструктивних матеріалів), а реального, в основі якого лежала сфера взаємин з колективами викладачів, навчально-допоміжних працівників та студентів;
- органічне несприйняття кабінетного стилю керівництва з притаманним йому культом ієрархії та мертвої літери інструкцій, замість якого вкорінював менеджерську форму співпраці, висуваючи на чільне місце професіоналізм організаційної роботи, що ґрунтувався на врахуванні людських якостей та інтересів;
- володіння рідкісним імунітетом від вірусу всепоглинаючого владолюб-

ства, що завжди перетворює особу у служку кар'єрного росту, безхребетного з начальством й тирана до підлеглих. Ніколи не запобігав перед вищестоящими на владній драбині й не прислужував, поводився з ними чемно, але без принизливої запобігливості, шануючи їхній статус і власну честь. У разі потреби завжди мав мужність висловити власну думку, навіть якщо вона йшла врозріз з позицією представників владних структур, за що окремі з них, можливо, часом у чомусь і недолюбували його, але всі поважали за позицію;

- відкритість і доступність для всіх, незважаючи на їхній статус: чи то студентів та їхніх батьків, чи то до професорів і доцентів, чи то до асистентів і лаборантів. Усіх уважно вислуховував і всім намагався допомогти у вирішенні їхніх проблем. В нього не було ні любимчиків, ні паяців, ні знехтуваних!;

- поєднання самодисципліни і відданості роботі (приходив на роботу за 1,5-1 год. до початку занять о 9-ій ранку й виходив з нього пізніше за усіх) з жорсткою вимогливістю до інших вчасно та якісно виконувати посадові функціональні обов'язки, розпорядження тощо. Не терпів свавілля, безладдя, браку самодисципліни, безвідповідальності, дій за принципом «та якось воно буде»;

- не уникав серйозних розмов «очі в очі» з науково-педагогічними працівниками чи студентами, котрі в чомусь провинилися. Якщо вчинок виявлявся незначним й усвідомлювався, то вона завершувалася швидко відповідним зауваженням. В іншому випадку набирала ознак «грози чи навіть цунамі». Прикметно, що після отриманої прочуханки «винуватець», як правило, не ображався на «шефа», бо знав, що взяв на горіхи цілком заслужено. І ще дуже важливий штрих, Анатолій Олексійович ніколи не заносив тих, хто у чомусь провинився, до «чорного списку», не дозволяв собі принижувати їх людської гідності, чи, боронь Боже, цькувати. Вся неприємність ситуації залишалася за порогом кабінету; часто траплялося так, що вже через півгодини чи годину після складної розмови він спокійно обговорював з «винуватцем» ті чи інші аспекти роботи;

- наявність стратегічного мислення; спроможність бачення перспектив розвитку факультету на кілька років наперед, яка дозволяла завжди приймати правильні ухвали;

- уміння розпізнавання здібностей осіб, а відтак підбирати кадри, що сприяло формуванню працездатного колективу;

- людяність і щирість, постійна готовність допомагати, за що усі його любили і поважали.

Тому не випадково у червні 1973 р. колектив історичного факультету одностайно висловився за переобрання Анатолія Олексійовича своїм деканом. Як неодноразово згадував док. іст. наук, проф. Іон Винокур, саме тоді під час однієї з розмов, що точилися у колективі з приводу кандидатури на цю посаду, «дід» Леонід Коваленко пророче зронив: «бути Анатолію ректором». І з цією вкрай короткою ремаркою всі присутні погодилися, бо вбачали у ньому, попри його молодість, напевно обдарованого керівника.

Тим часом на факультеті все помітнішими ставали позитивні результати

вдало обраного деканом й завкафедрами курсу на формування творчого колективу з потужним науковим потенціалом. Створювана ними атмосфера взаємоповаги, демократизму й культу науки, почала приносили вагомі результати. Складалася міцна традиція добровільного написання кращими студентами дипломних робіт. Всі без винятку викладачі активно займалися науковими дослідженнями. І, що особливо важливо, ніхто не нав'язував їм партійно-радянської тематики, вона обиралася за власним уподобанням. А відтак з'являються серйозні наукові роботи. У 1971 р. побачила світ монографія проф. Петра Лаптіна «Община в русской историографии последней трети XIX – начала XX вв.». Проф. Іон Винокур 1972 р. опублікував книгу «Історія та культура черняхівських племен». Наступного року вийшло з друку монографічне дослідження Леоніда Коваленка «Велика Французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи України в кінці XVIII ст.». Доц. Петро Щербина 1974 р. видав книгу «Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине». По-суті вони започаткували відродження історичної науки у стінах педінституту.

Зрозуміло, успіхи факультету у різних ділянках наукової та навчально-виховної роботи не могли пройти мимо уваги ректорату. Не був таємницею і той факт, що вони у значній мірі стали результатом копіткої праці власне декана. Тому не випадково, коли на початку 1975 р. у зв'язку із розширенням об'ємів навчально-методичної й науково-дослідної роботи у межах ВНЗ було вирішено розділити існуючу посаду проректора по навчальній і науковій роботі на дві, та на посаду проректора з наукової роботи призначається Анатолій Олексійович. І з 26 лютого став виконувати непрості обов'язки куратора науково-дослідної роботи навчального закладу. І відразу ж обрав оптимальний стратегічний курс, а саме: підготовку власних наукових кадрів шляхом надіслання на навчання до аспірантури обдарованих випускників. Так було започатковано тривалий і важкий, але єдино вірний, шлях поліпшення якісного показника (питомої ваги викладачів з науковими ступенями) кадрового потенціалу вузу, що складав на кінець 1974 р. всього 27% (2 доктори і 46 канд. наук зі 177 осіб)²⁷. І вже перші роки роботи на новій посаді принесли успіх. У 1977 р. він склав уже 34,8% (2 доктори і 60 канд. наук зі 178 осіб)²⁸. Якісних змін зазнає й організація НДРС, а саме: помітно збільшується кількість наукових гуртків, написання дипломних робіт запроваджується й на інших факультетах. Так, якщо у 1974 р. функціонувало 45 гуртків й було захищено 14 дипломних робіт, то у 1977 р. відповідно ці показники уже склали 82 і 27²⁹.

1977 р. став віховим у житті Анатолія Олексійовича. У зв'язку з виходом на пенсію І. В. Іваха Міністерство освіти України 21 липня призначило його ректором Кам'янець-Подільського педінституту, обов'язки якого став виконувати з 1 серпня. Так став чи не наймолодшим за віком (у 41 рік), ректором не лише України, але й всього СРСР. Збулося пророцтво «діда Леоніда», яке лягло на його плечі нелегкою ношею відповідальності за колектив вишу, перспективу його утвердження на ниві вищої освіти України. Адже він продовжував зали-

шатися периферійним в усіх відношеннях, далеким за всіма показниками від провідних педвузів, не кажучи вже про університети. Й здавалося, що не має жодного шансу, аби докорінно змінити ситуацію. Проте інакше думав молодий ректор. З перших місяців перебування на посаді визначив мету розвитку навчального закладу, а саме: подолавши традиційну провінційність, стати центром науково-освітнього й культурного життя Подільського краю, зайняти гідне місце серед педвузів республіки. Водночас визначив основні шляхи її досягнення: постійне нарощування якісних показників кадрового потенціалу науково-педагогічних працівників колективу, істотне поліпшення матеріальної бази, зокрема забезпечення навчальними площами, соціальною інфраструктурою та науковою й навчально-методичною літературою. «На цьому етапі розвитку інституту в організаційному плані, – як слушно спостеріг проф. Анатолій Філінюк, – найголовнішим було створення в колективі атмосфери принциповості, взаємної вимогливості, довіри, відкритого виявлення недоліків і упущень. В широкому розуміння необхідно було дійсно забезпечити органічну єдність освітньої і наукової діяльності колективу інституту, досягти того, щоб кожний викладач перетворився у повноцінного науково-педагогічного працівника, який би безперервно вчився сам і вчив студентів, тим самим систематично збагачував педагогічну практику та науку новим змістом, новими ідеями, поєднанням найновіших і традиційних підходів, сміливими експериментами та відповідальними побудовами»³⁰.

Анатолій Олексійович з головою поринув у розв'язання невідкладних проблем, заряджуючи своєю енергією й оптимізмом членів ректорату, Вченої ради, науково-педагогічних працівників. Збагачувалися й набирали нових відтінків його організаційні здібності, удосконалювався «копиловський стиль керівництва», про характерні риси якого уже йшлося. Почав формуватися новий колектив, в якому утверджувалася атмосфера доброзичливості, взаємодопомоги, персональної відповідальності, вимогливості й професійного зростання.

Як підкреслював Іван Козак (обіймав тоді посаду першого проректора), котрий краще всіх знав його концепт керівництва, «Ректорат під керівництвом Анатолія Копилова завжди керувався принципом колегіальності, прагненням уникати волонтаристських тенденцій та суб'єктивізму. Виключалися з практики підсиджування, заплічництво, злорадство тощо. Їх ректор не сприймав, в якому б підрозділі вони не з'являлися... Злагоженості роботи ректорату, а це проректори і декани, сприяв ректорський стиль, змістом якого був принцип пріоритетності координації, а не субординації в ім'я головної мети – забезпечення нормальної морально-психологічної атмосфери діяльності усього трудового колективу. Атмосфера, створювана ставленням ректора до проректорів, деканів, інших керівників підрозділів, не виходила за межі коректності й поваги. Йому не властивими були брутальні викрики, демонстрування зверхності, приниження особистості, зухвалі напучування. Керівний стиль спрямовувався на втілення підлеглими його імперативу: «Треба бути людиною». Промовистим фактом було те, що він нікого не звільнив з роботи за недисциплінованість.

Проте він не був усепрощеним. Він корив за недбалість, ледарство, невинне правдане зволікання в роботі. Доводилось чути від нього адресоване комусь із деканів або проректорів обурення в саркастичному: «Коли Ви перестанете не виконувати свої обов'язки?»³¹.

З метою підготовки висококваліфікованих кадрів ректор використовував направлення до аспірантури, переведення на посади стажистів-дослідників, стажування й творчі відпустки. З цією метою «підбирали авторитетних викладачів із числа досвідчених вчителів, роблячи особливий акцент на поєднання у них високої науково-теоретичної підготовки, необхідного досвіду та молодості. Цілком закономірно, що за таких обставин особлива увага приділялася вмілому поєднанню співпраці викладачів старшого покоління і молоді генерації. Так почали визрівати умови для становлення наукових шкіл інституту – спочатку на історичному, де вже успішно функціонувала наукова школа професора Л. А. Коваленка, пізніше на філологічному, а згодом фізико-математичному та інших факультетах»³².

І вагомі позитивні результати з'явилися вже на початку 80-х рр. 1982 р. в інституті працювало 224 викладачі на 22 кафедрах, з них 6 докторів наук і професорів та 76 кандидатів наук і доцентів. Якісний показник кадрового складу зріс до 36,6%. Кількість публікацій у цьому році склала 157 назв, включаючи 2 монографії, 20 підручників й навчальних посібників³³. Розроблялося 130 тем, 20 колективних й 110 індивідуальних. Над докторськими дисертаціями працювало 5 осіб, над кандидатськими – 21 особа³⁴. Ці якісні зрушення не залишилися не поміченими у Міністерстві освіти СРСР, яке у 1981 р. визнало очолюваний ним інститут одним із переможців соціалістичного змагання педвузів Радянського Союзу. Це був перший істотний успіх курсу ректора, праця якого була заслужено відзначена медаллю А. С. Макаренка. А за велику допомогу у підготовці педагогічних кадрів для шкіл Узбецької РСР нагороджується Почесною грамотою Узбецької РСР та нагрудним знаком «Відмінних народної освіти Узбецької РСР». У липні 1981 р. Президія Верховної Ради СРСР відзначила його багатогранну працю орденом «Знак Пошани».

Упродовж наступних років виш неухильно нарощував свій науковий та навчально-методичний потенціал, поволі позбуваючись ознак периферійності. Разом із помітним зростанням чисельності викладацького складу поліпшувався якісний показник у ньому висококваліфікованих кадрів. Якщо у середині 80-х рр. у ньому працювало 225 викладачів, а якісний показник складав 37,7%, то у 1991 р. кількість викладачів складала 291 особу, а якісний показник досяг 41,2%, а на історичному факультеті – 72,2%³⁵. Відповідним чином зростала й чисельність студентів: у 1985 р. навчалось у вузі (на денній і заочній формах) 3999 осіб, а 1991 р. – 5757 осіб³⁶. При незмінній кількості факультетів (п'яти) збільшувалася кількість кафедр й спеціальностей. Зокрема, 1985 р. функціонувало 23 кафедри, які готували фахівців з 6 спеціальностей, а 1991 р. їх налічувалося вже 27 й забезпечували підготовку спеціалістів із 12 спеціальностей³⁷. Помітною стала тенденція постійного зростання числа осіб, котрі

захищали дисертації, а також кількості опублікованих наукових і навчально-методичних праць. Наприклад, якщо 1985 р. було захищено 3 кандидатських дисертації, то 1991 р. – 12 (ця кількість стала рекордною в історії вузу з 1947 р.). Число публікацій зросло з 203 у 1985 р. до 412 у 1991 р.³⁸ Велика увага приділялася розвитку НДРС. Неухильно збільшувалася кількість наукових гуртків, число яких 1991 р. сягнуло 167. Уже майже на всіх факультетах виконувалися й захищалися дипломні роботи. Якщо 1983 р. їх налічувалося всього 40, то 1991 р. – 170³⁹. За підсумками 1989 р. інститут уже увійшов до четвірки кращих педінститутів України щодо кількості та якості студентських наукових робіт, поданих на республіканські конкурси⁴⁰.

Ці успіхи на ниві науково-дослідної роботи у значній мірі обумовлювалися як обраним ректором стратегічним курсом, так й особистою підтримкою усіх, хто писав дисертації і захищався, публікував монографії і посібники. Щиро радів кожному творчому успіху науково-педагогічних працівників. Сприяв утвердженню гарної традиції вітати осіб, котрі захищали дисертації. «Якось непомітно, – згадував проф., док. іст. наук Анатолій Філінюк, – без будь-якої вказівки згори, склалася традиція: як тільки відбувався захист дисертації, відразу ж на видному місці з'являлося привітання ректорату на адресу викладача, який його здійснив. Тоді, коли в інших вишах атмосферу роз'їдали заздрість, інтриги, суперечки, в нашому колективі пишалися, раділи, тішилися успіхом колег, рівняли свій професійний поступ на флагманів вищої школи. На засіданнях вченої ради, різноманітних зібраннях вишу з уст ректора лунали слова подяки науково-педагогічним працівникам за успіх їх імені не один раз ставилися у приклад для молодих викладачів...»⁴¹.

Паралельно дбав про зміцнення матеріальної бази інституту. 1986 р. домігся передачі вузу трьох навчальних корпусів площею 7 тис. кв.м. на вулицях Гагаріна, 52 та Уральській, 1, що до цього належали загальнотехнічному факультету Хмельницького технічного інституту побутового обслуговування. Відповідно загальна площа навчально-лабораторних корпусів зросла до 22820 м² ⁴². Поліпшувалася соціальна інфраструктура. Так, 1980 р. вона поповнилася четвертим гуртожитком по вул. Ленінської Іскри, 42, а 1987 р. п'ятим – на проспекті Леніна, 31-а. Внаслідок чого загальна площа гуртожитків склала 26059 м² і в них проживало у 1991 р. 2278 студентів⁴³. Нарощувався бібліотечний фонд: якщо 1981 р. його складали 676,5 тис. примірників книг, то в 1991 р. – 788,2 тис.⁴⁴.

Анатолій Олексійович чудово розумів згубність для розвитку навчального закладу його периферійної ізоляції. Тому проявляв сам і всіляко підтримував ініціативи Міністерства освіти України по проведенню на його базі республіканських та всесоюзних нарад, конференцій, симпозіумів та ін. заходів. Так, у вересні 1983 р. відбулася міжвузівська студентська наукова конференція «Слово в системних відношеннях і його вивчення в школі та у ВНЗ». У вересні наступного року вперше у стінах вузу проводиться Всесоюзна студентська наукова конференція на тему: «Актуальні проблеми теорії і практики комуністичного виховання підростаючого покоління в умовах розвинутого соціалізму», в ро-

боті якої взяли участь представники студентської молоді 12 республік. У кінці 1986 р. на базі інституту пройшла робота Всеукраїнської наради-семінару проректорів вищих навчальних закладів і заступників директорів наукових установ з наукової роботи, а у вересні наступного року – відбулася нарада-семінар завідувачів кафедрами історичних факультетів педагогічних інститутів Радянського Союзу, у центрі обговорень якого став комплекс питань шляхів і засобів перебудови вищої історичної освіти. У цей же час у вузі пройшла III Все-союзна конференція з фізичного виховання і шкільної гігієни, в роботі якої взяло участь понад 100 вчених і науково-педагогічних працівників. Чималий резонанс серед громадськості Поділля мало проведення у березні 1989 р. Всеукраїнської науково-практичної конференції «Т. Г. Шевченко і Поділля»⁴⁵. Важлива роль ректора у розвитку педінституту у 1986 р. відзначається високими нагородами: медаллю К. Д. Ушинського й орденом «Трудового Червоного Прапора».

Попри величезну зайнятість адміністративною роботою, Анатолій Олексійович продовжував вести лекційний курс «Новітньої історії Європи й Америки» (1918–1945 рр.) й проводити семінарські заняття. Інтенсивно працював над вивченням комплексу питань, пов'язаного зі створенням і функціонуванням Вітчизняного фронту у Болгарії впродовж 1944–1947 рр. У першій половині 80-х рр. опублікував з даної проблеми ряд праць й неодноразово виступав з доповідями на наукових конференціях. Акцент у них зміщався у бік з'ясування функцій комітетів Вітчизняного фронту після подій 9 вересня 1944 р., їх участі у підготовці й проведенні виборів до Народних зборів Болгарії (червень – листопад 1945 р.) тощо. Взяв участь у роботі Першого Міжнародного конгресу з болгаристики у Софії (1981 р.), IX та XI конференції істориків-славистів. Логічним вінцем дослідження теми став вихід у світ 1985 р. солідного монографічного дослідження «Отечественный фронт и народно-демократическая революция в Болгарии», обсягом 15 др. арк.

У ній автор глибоко проаналізував складну ситуацію, що склалася у 1944–1947 рр. у Болгарії, розстановку політичних сил, причини виникнення Вітчизняного фронту й зробив відзначені новизною висновки, суть яких зводиться до того, що його утворення мало важливе значення для утвердження народно-демократичного ладу в країні. При цьому, всупереч усталеній у болгарській історіографії думці, що перетворення у країні, починаючи з 1944 р., носили соціалістичний характер, переконливо довів, що відбувався процес встановлення не соціалістичного ладу, а ладу народної демократії. У дискусії, що зав'язалася, як показав наступний розвиток історичної науки в Болгарії, правда виявилася все-таки на боці Анатолія Олексійовича. Окрім цього, він відмовився від традиційного для тогочасної радянської історіографії розділу, в якому б критикувалися «буржуазні й ревізійні фальсифікації», що засвідчувало неабияку наукову мужність автора та його принциповість.

Монографія своєю новизною відразу ж викликала підвищений інтерес у наукових колах, привернула увагу фахівців. На неї з'явилося ряд рецензій у

центральных, республіканських та зарубіжних виданнях. Ось що, наприклад, писав у своїй рецензії, вміщеній у журналі Академії наук СРСР «Новая и новейшая история» №1 за 1988 р., А. К. Мартиненко: «Останнім часом, у зв'язку з 40-річчям революцій у країнах Центральної і Південно-Східної Європи, помітно розширилось дослідження цієї проблеми. До праць, у яких розробляється ця тема, відноситься і монографія А. О. Копилова, присвячена виникненню Вітчизняного фронту (ВФ) у Болгарії, його участі у народно-демократичній революції і зміцненні в країні народної демократії. Монографія написана на солідній джерельній базі <...> У ній детально аналізуються соціально-економічні і політичні передумови утворення ВФ. Значний інтерес представляють сторінки книги, де розкривається антифашистська, масово-політична діяльність ВФ». Рецензент не обійшов увагою і «слабких» сторін книги, під-креслюючи, що «до недоробок автора слід віднести відсутність у монографії ґрунтовної критики буржуазних і ревізійністських фальсифікацій <...> проблеми»⁴⁶. Схвальну оцінку праці українського історика дав О. Александра (журнал «Суспільні науки в СРСР. Історія», №1, 1986 р.) Автор зокрема зазначав: «Книга, яка складається зі вступу, трьох розділів і висновків, досліджує перший період історії Вітчизняного фронту (ВФ) у Болгарії – від його утворення до перемоги збройного народного повстання, ролі його комітетів як фактичних органів місцевої влади у перші місяці після перемоги народно-демократичної революції. Праця базується на широкому колі джерел, в основному з болгарських архівів...»⁴⁷.

Неабияку зацікавленість викликала книга і у болгарських вчених. У тамтешніх виданнях з'являються рецензії й відгуки. «Монографія Анатолія Копилова <...> допоможе виробити справедливий погляд у молодого покоління на фашизм, війну і необхідність боротьби за її попередження в сучасних умовах», – писав болгарський історіограф Йордан Тончев у журналі «Исторически прегляди» №12, що вийшов друком у видавництві Болгарської Академії Наук 1987 р. Або ще: «На основі багатого фактичного матеріалу, переважно з болгарських архівів, досліджуються історичні передумови виникнення Вітчизняного фронту в Болгарії», – підкреслювали автори Марія Матакієва і Міхаїл Лазіров у публікації «България в чуждата историография», надрукованій в журналі «Векове» №3, 1986 р.⁴⁸.

У середині й другій половині 80-х рр. акцент наукового пошуку зміщується в сторону дослідження історії українсько-болгарських відносин, краєзнавчих студій, різних аспектів розвитку вищої освіти в Україні тощо. Правда, час від часу знову повертався до висвітлення тих чи інших питань ролі Вітчизняного фронту у новітній історії Болгарії. Серед опублікованих праць наведемо такі: «З історії українсько-болгарських зв'язків» (Хмельницький, 1985, у співавторстві), «Інтернаціональні зв'язки трудящих Хмельниччини і Силістринського округу НРБ» (Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції, Кам'янець-Подільський, 1985), «Пролетарський інтернаціоналізм в дії (Солідарність трудящих Радянського Союзу з республіканською Іспанією в 1936–1939 рр.)» (Хмельницький, 1987), «Преобразование Отечествен-

ного фронту Болгарії в єдину общественно-політичну систему» (Матеріали XI Всесоюзної наукової конференції істориків-славистів, Мінськ, 1988), «Хотинське повстання» (К., 1989, у співавторстві), «Т. Г. Шевченко і сучасність» («Тези доповідей науково-практичної конференції «Т. Г. Шевченко і Поділля»», Кам'янець-Подільський, 1989). Вагомі здобутки у сферах навчально-методичної роботи й наукових розробок послужили підставою для присвоєння йому в кінці 1991 р. Державним комітетом СРСР у справах освіти вченого звання професора по кафедрі всесвітньої історії.

Чимало зусиль Анатолій Олексійович докладав для розвитку зв'язків інституту з ВНЗ Болгарії, сприяючи зміцненню співробітництва двох країн. У 1983 р. комітет болгаро-радянської дружби нагородив навчальний заклад Почесною грамотою та знаком «Вічна дружба». Весною 1986 р. його відвідала болгарська делегація на чолі з генеральним консулом НРБ, внаслідок чого підписується договір про обмін студентськими загонами на наступний період⁴⁹. Деяко пізніше генеральний консул А. Тончев звернувся до ректора з листом, в якому зазначав: «Хочу висловити Вам сердечну подяку за велику роботу, яка проводиться Кам'янець-Подільським державним педагогічним інститутом по зміцненню і подальшому розвитку дружби між нашими народами, дружніх зв'язків Хмельницької області і Силістринського округу Болгарії. Спасибі Вам і за цікаві заходи, які проводите <...> У зв'язку з цим хотів би попросити вислати мені кілька примірників брошури, підготовленої Вами і доцентом М. Г. Кукурудзяком...»⁵⁰.

80-ті роки стали періодом розквіту таланту Анатолія Олексійовича як менеджера вищої освіти. У цей час сповна сформувався притаманний тільки йому стиль керівництва, котрий гармонійно поєднував незмінність стратегічних цілей (до яких прямував із залізною послідовністю) й вражаючою гнучкістю тактичних засобів їх досягнення. За спомином Івана Козака, «На тлі безлічі справ, що стикали мене з Анатолієм Копиловим, не можу не відзначити його непохитну волю, упевненість у тому, що він робив. Здебільшого він перемагав аргументами, особистою переконливістю, баченням шляхів ефективної практичності – динамічної незмінної справи, за яку відповідав. Цього ж вимагав і від інших»⁵¹.

Повторююсь, але ще раз відзначу його дар вміло бачити і формулювати стратегічну мету й витворити умови для її реалізації. Саме тому «перш ніж братися за яку-небудь справу, добре її обдумував і всебічно осмислював, зважував, що називається, всі «за» і «проти» в тому плані, наскільки вони сприяли позитивній динаміці, вдосконаленню діяльності колективу»⁵². Суворі й інколи навіть жорстка вимогливість до всіх, незважаючи на посади, титули й попередні заслуги, у виконанні ними посадових функцій й прийнятих ухвал, дивовижно вживалася з щирістю, сердечністю, добротою. Владність й рішучість наполягати на своєму поєднувалася з вражаючим умінням відшукувати компромісні рішення у самих гострих і навіть, здавалося, безнадійних конфліктних ситуаціях. Ніколи «не рубав з плеча» і не «ламав через коліно», завжди прагнув особисто з'ясувати «очі в очі» всі деталі тієї чи іншої справи. При цьому не сидів за рек-

торським столом, а завжди ставав біля вікна, відчиняв кватирку, запалював сигарету й починав розмову... Не цурався приймати з особистих питань «простих людей» з-поміж господарських і навчально-допоміжних працівників, вникав у їхні «болі» і завжди чим міг допомагав.

Показово, що у багатьох споминах (опублікованих й усних) червоною ниткою проходить оцінка його постаті як доброї, чуйної, турботливої Людини, котра намагалася допомогти іншій, хоча зовні, будучи завжди заклопотаний справами, нерідко виглядав відсторонено-байдужим. Як слушно зауважував Іван Козак, «Іноді доводилося чути, що ректор порою виявляє погорду, недоступність. Не виключаю, коли він під впливом турботи міг мимоволі когось обійти увагою. В кожного з нас присутній біс високої самооцінки, а рабська натура завжди налаштована на прихильність посадовця! Однак, я не знаю випадку, коли б він, як ректор, у будь-який час перебування на робочому місці не прийняв, не вислухав когось»⁵³. Характерним у цьому відношенні є визнання доц. Віктора Щирби (декана фізмату): «Фактично пропрацював я два роки на посаді асистента до одержання підтвердження про захист кандидатської дисертації. За весь цей час жодного якогось доброзичливого погляду з боку ректора я не відчув, хоча зустрічатися з Анатолієм Олексійовичем доводилось досить часто, адже фізико-математичний факультет в цей час розташовувався на другому і третьому поверхах головного корпусу. Лише згодом я зрозумів, що Анатолій Олексійович лише на перший погляд такий байдужий. Він ніколи не рубає з плеча, не приймає різких рішень, дозволяє собі добре обмірковувати будь-яке питання перш ніж реагувати на нього, добре обізнаний в кадрових питаннях, не тягне за вуха, але й не зашкоджує професійному росту і відверто недолюблює співробітників, котрі працюють у півсили, в тому числі і зволікають із захистом дисертацій.

Уже через рік після захисту дисертації мені довелося звернутися до нього з особистого питання. Коли я зайшов в кабінет із заявою про виділення ще однієї кімнати в гуртожитку з передчуттям, що мені скоріше за все, буде відмовлено, і став пояснювати про свої складні побутові умови, Анатолій Олексійович навіть не дав двох речень сказати, як відразу ж підписав заяву і сказав, що він добре знає про ці проблеми»⁵⁴.

Кидається у вічі постійна підтримка ним молодих обдарованих викладачів, довіра до них, що проявлялася у висуванні на посади завкафедр, замдеканів, деканів тощо. Ось кілька свідчень, (а їх можуть бути сотні) осіб. Зокрема, доц. Юрій Маркітантов пригадував таке: «Пам'ятним для мене став 1983 рік. У липні того року ми повернулися зі студентами-філологами з діалектологічної практики, на якій перебували у Вологодській області. Прозвітувавши з фінансових питань у бухгалтерії, піднімаюся на кафедру. На другому поверсі зустрічаю ректора. Він зупиняє мене, що траплялося, скажу відверто, зрідка, подає руку і каже: «Вітаю вас з квартирою і вступом до аспірантури». Я подякував, але сказав, що з квартирою ситуація складна і заплутана, про що я довідався зі спілкування з керівниками житлового відділу міськвиконкому, а з аспірантурою

взагалі нічого не відомо. Та Анатолій Олексійович запевнив, що з квартирою все вирішено позитивно, а щодо аспірантури – то порадив спокійно чекати виклику на навчання. Я вдячний йому за це, адже лише завдяки його вимогливості й наполегливості мені випало щастя отримати три-кімнатну квартиру. Та й не лише мені...

У 1989 році А. О. Копилов призначив мене, молодого кандидата наук, заступником декана філологічного факультету з навчальної роботи. Факультет тоді був найбільшим в інституті за кількістю студентів. Він налічував понад 1400 студентів денної форми навчання, складався з 55 академічних груп. У роботі було до 20 діючих навчальних планів. За цих умов мені було лячно приступати до роботи. Не було впевненості, що впораюсь. Та Анатолій Олексійович переконав у тому, що мені під силу буде ця робота і я обов'язково наведу у ній лад. Так і сталося. На цій посаді я пропрацював до 2004 року, до року обрання мене деканом факультету»⁵⁵.

За визнанням уже згадуваного Віктора Щирби, коли колектив фізмату обрав його на посаду декана, то «Потрібно бути досвідченим і далекоглядним керівником, щоб спокійно погодитися з призначенням на керівництво таким складним і багатограним структурним підрозділом молодого тридцятип'ятирічного викладача, який пропрацював в університеті (тоді інституті) неповних дев'ять років. На застереження колег Анатолій Олексійович з посмішкою відповідав, що молодість – це такий недолік, який, на жаль, дуже швидко проходить»⁵⁶.

Комунікбельність, доступність у спілкуванні, відкритість, людяність і принциповість позицій притягували до нього викладачів, співробітників і студентів. Як підкреслював док. іст. наук, проф. Володимир Газін, «Він був толерантним і справедливим. Ніколи, як камінь за пазухою, не тримав на будь-кого, від студента до викладача, гніву. Не мав звички когось принизити. Ні у кого й ніколи не йшов на поводу. Навіть зі складних питань йому вдавалося приймати рішення найбільш оптимальні і єдино можливі у даний момент. Пригадується, як з боку керівників окремих інститутських структур була спроба сприяти молодій особі на вступних екзаменах, оскільки була вона родичкою відомого в місті функціонера, який з свого боку обіцяв допомогти у виділенні працівникам інституту землі під огороди. Спроба ще до початку іспиту натиснути на мене як екзаменатора закінчилася негативною оцінкою для абітурієнтки, що було логічним наслідком абсолютної відсутності знань. Не знаю, як було подано ситуацію ректору. Але мене категорично попередили, що після екзамену маю зайти у його кабінет. Анатолій Олексійович зустрів мене запитанням: «Що там сталося?». Я змалював картину і почув фразу з двох слів: «Правильно зробив»⁵⁷.

На переконання Івана Козака, «той факт, що за довгі роки ректорства Анатолій Копилов нікого не звільнив з посади за професійною непридатністю або у стані афекту є вельми промовистим. У такий спосіб створюється у колективі атмосфера довіри, на кожного покладається обов'язок старання та дбай-

ливості «у людському відношенні»». Підкреслював той факт, що принцип особистої відповідальності у нього поєднувався «з совісністю і співучастю до інших. Свідченням цього є бережне ставлення до кадрів, до скорочень за посадами або за віком». Під час прийому відвідувачів (вона нічим не обмежувалася) він приділяв максимуму уваги «до інвалідів, сиріт, багатодітних та людей, що опинилися у складних умовах і потребують допомоги». Зрозуміло, що такі підходи промовляли про наявність у ректора високого рівня розвитку почуття соціальної справедливості⁵⁸.

Ще одна важлива грань його характеру. Як наголошував Володимир Га-зін, «...він ніколи не створював біля себе кола наближених і близьких людей. Розумів, чим обертається така ніким не узаконена структура, яка тим не менше могла вносити корективи в роботу колективу далеко не кращої проби. Завжди був відкритим, прямим і незалежним. Рівна дистанція від усіх забезпечувала успіх у роботі і шанобливе ставлення всіх до ректора»⁵⁹.

Його поважали, любили і побоювалися. Тому у спілкуванні між собою з кінця 80-х рр. одні шанобливо почали називати його «татом» («батьком»), інші – «імператором». І перші, і другі були праві в основному – він був талановитим лідером.

Особливо успішним виявився курс Анатолія Олексійовича у сфері формування життєздатного, потенційно потужного колективу, спроможного самовдосконалюватися, розв'язувати найскладніші завдання, що породжувалися плином життя. Природжене «бачення» людей, помножене на набутий досвід, дозволяло майже безпомилково підбирати обдарованих осіб на заняття посад проректорів, деканів, завкафедрями, котрі не лише складали золотий фонд кадрового складу інституту, але й працювали злагодженим механізмом. За таких обставин колектив лише зміцнився у часи спроб перебудови радянського суспільства, розпочатої М. С. Горбачовим. Ректор вітав її, всіляко сприяв демократизації принципів функціонування вишу. Особисто не приховував своїх симпатій до процесу еволюції компартії у бік західної соціал-демократії. Уже 1989 р. одним з перших Анатолій Олексійович почав у неофіційних розмовах говорити, що витoki педінституту слід шукати не в утвореному 1921 р. Інституті народної освіти, а раніше – у заснованому в Кам'янці Українському університеті.

Доводилося також йому, як було прийнято у тогочасному суспільстві, брати активну участь у громадсько-політичному житті міста й області. Так, постійно виконував обов'язки члена парткому інституту, впродовж 1976–1988 рр. обирався членом бюро міському компартії України, а в 1977–1990 р. – депутатом обласної ради народних депутатів. Починаючи з 1977 р., незмінно очолював товариство «Знання», що функціонувало у Кам'янці-Подільському.

Великою радістю для нього були успіхи синів, котрі обрали фах батька. Старший Сергій з відзнакою закінчив 1985 р. історичний факультет Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Наступного року одружився. Його суджена Ірина також за фахом виявилася істориком. 1988 р. народилася

донечка Марина, а відтак Анатолій Олексійович став дідусем. У жовтні цього ж року молода сім'я переїхала до Кам'янця, а в грудні Сергій Анатолійович успішно захистив кандидатську дисертацію з новітньої історії Болгарії. Став працювати викладачем кафедри всесвітньої історії педінституту. Молодший син Андрій також обрав фах історика. І в 1991 р. з відзнакою закінчив історичний факультет Кам'янець-Подільського педінституту.

Анатолій Олексійович вітав отримання Україною незалежності. Проте, на відміну від багатьох, не переживав ейфорії, усвідомлюючи неминучість труднощів, що постануть перед молодою державою. Був твердо переконаним у необхідності менше говорити про власну любов до Батьківщини, а більше працювати на її благо. Тому вже з початку 1992 р. налаштував колектив на готовність до неминучих серйозних випробувань. Водночас вперше офіційно торкнувся проблеми відновлення історичної пам'яті про минуле педінституту. 15 квітня 1992 р. на шпальтах інститутської газети «Студентський меридіан» опублікував статтю «І. І. Огієнко – перший ректор Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету», в якій ґрунтовно з'ясував роль великого сина українського народу в процесі утворення першого українського університету в Україні. Він розкрив його багатогранну діяльність, спрямовану на розбудову вишу. Підкреслював той факт, що «наполегливістю І. І. Огієнка наприкінці 1918 року було закладено богословський, а у квітні 1919 року – правний, а у червні – сільськогосподарський факультети. Такі високі темпи розбудови пояснюються, по-перше, намаганням ректора якнайшвидше підняти заклад до європейського рівня, по-друге, перетворити його в стабільне джерело підготовки багаточисленних і різнопрофільних кадрів інтелігенції для суверенної України (ще один державний український університет – Київський через воєнні події часто переривав свою діяльність, виїздив за межі міста)»⁶⁰. Окрім неї у номері було вміщено два важливі документи, що проливали світло на відкриття університету, підготовлених до друку киянином П. Пирогом⁶¹.

З кінця цього року започатковується добра традиція вітання Анатолієм Олексійовичем колективу ВНЗ не лише з Новим роком, але й Різдва Христовим. «Неодмінно хочу до новорічних привітань додати щирі різдвяні поздоровлення християнам, що відзначають цей святий день, – підкреслював ректор у своєму зверненні. – Хай сповниться євангельське благовістя, що буде на землі мир, а людям – благовоління. У цей символічний момент зміни року, відкриття дверей у день завтрашній, я закликаю багаточисленний колектив педагогічного інституту до єдності, злагоди, терпимості. Бо тільки мир, спокій, натхненна, сумлінна праця дадуть нам можливість пережити труднощі, подолати кризу, вийти на шлях піднесення, плідної творчості і добробуту»⁶².

Тим часом труднощі наростали, як снігова лавина. Бездарне керівництво країною, припустившись грубих прорахунків, ввергло її у надзвичайно глибоку фінансово-економічну кризу. По-суті припинилося фінансування освіти, жахлива інфляція з'їдала ті мізерні кошти, які ще продовжували надходити, по 3-4 місяці не виплачувалася викладачам жалюгідна зарплата. Ледь кінці з кін-

цями зводили столичні ВНЗ, а що вже говорити про периферійні. Як слушно спостеріг Анатолій Філінюк, настав період «виживання», коли необхідно було зберегти науково-педагогічні кадри й навчально-матеріальну базу інституту⁶³, кинутого, по суті, державою напризволяще.

І весь тягар по «виживанню» ліг на плечі ректора. Ніхто ніколи не дізнається, яких зусиль фізичних, моральних, інтелектуальних йому коштувало «вирулювати» із катастрофічної ситуації. Пропадаючи цілими днями на роботі, він шукав і знаходив шляхи розв'язання десятків самих різноманітних питань життя інституту. Ніколи при цьому не скаржився, не панікував, не впадав у відчай, не вдавався до істерико-патетичних дій, не зривався. Зціпивши зуби, тягнув свого плуга, слугуючи іншим прикладом твердості й виваженості. Лише менше посміхався, більше хмурився, ставав неговіркішим; постійне переживання, турботи й клопотаність лягли новими зморшками на обличчя, проби-валися сивиною на волоссі, врзалися шрамами у серце. Правда, втома давала про себе знати. І вперше десь на початку 1998 р. я особисто від нього почув відверте зізнання про її деформуючий вплив на нього («мені просто важко» – промовив він і тут же після нетривкої паузи додав речення приблизно такого змісту: «мабуть пора залишати посаду для молодших»).

Гаряче вболівав за свою Батьківщину, котру хотів бачити незалежною, можливою, демократичною й щасливою. А відтак не залишався байдужим до всіх тих негараздів, які проявлялися у її повсякденному житті. Тож з своїми роздумами про існуючі проблеми України поділився з читачами «Студентського меридіану» 1 жовтня 1994 р. – напередодні дня вчителя. «Суспільство поки що мало дбає про свою духовну гігієну», – констатував Анатолій Олексійович. «Чи можна вважати випадковим, що з'явився нечуваний попит на читиво бульварне, відверто халтурне, а відсутність культури, національна самозневага – це те, чим іноді хизуються, – запитував він. – Невідкличність до ближнього, цинічне ставлення до кожного, кого життя не щадить, стає майже нормою для тих найспритніших, кому добута свобода (так важко й не ними добута!) уявилась як правило на вседозволеність, на моральну розбещеність <...> Зростає злочинність. Люди знемагають від грабіжницьких цін, від нестачі ліків, від виснажливого стояння в довжелезних чергах, мимо яких прошмигують на іномарках самовдоволені ринкові діячі...»

Воднораз ставив питання, чи справедливо було б «за потворностями цього, так званого «перехідного періоду» не помічати й іншого – тієї величезної, справді подвижницької праці, що її в умовах, часом зовсім екстремальних, повсякденно, терпляче звертає багатомільйонний трудовий люд України?» Хіба «можна не сказати доброго слова про невсипущі труди і дні, скажімо, цілої армії освітян, які, зокрема в східних, найбільш вражених руїнами процесами, регіонах несуть у школи, вищі навчальні заклади новий дух, відкривають дітям очі на правду, прищеплюють юним душам справді прекрасне почуття патріотизму, що, без сумніву озоветься в нашій молоді завтра й позавтра?» Ректор не сумнівався в тому, що «саме педагоги повинні нинішнього складного

періоду взяти на свої плечі відповідальний тягар життя. Бо саме нам, педагогам, випала велика честь сіяти у молоді душі світлі, розумні, добірні зерна розуму і знань. А бути сіячами знань – це прекрасно!»⁶⁴.

І слова в нього не розходилися з справами. Власне, дякуючи його організаційним талантам й волі, зусиллям ректорату й Вченої ради, вдалося не лише «вижити» у скрутні часи, але й досягти помітних позитивних зрушень. Так, 1992 р. на історичному факультеті відкривається аспірантура й утворюється дефектологічний факультет. Наступного року почав працювати факультет перепідготовки зі спеціальності «Практична психологія». Намагаючись домогтися тіснішої співпраці з науковими академічними установами, ректорат у травні 1995 р. пішов на створення на базі історичного факультету Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, а в грудні на філологічному факультеті – Центру мовознавчих студій Інституту української мови НАН України. Наступного року з метою зміцнення зв'язків з навчальними закладами утворюється навчально-науково-методичний комплекс у складі власне самого інституту, 3-х спеціалізованих ліцеїв, Хмельницького педучилища, 5-ти шкіл нового типу, Хмельницького обласного інституту удосконалення вчителів та Кам'янець-Подільського міського еколого-натуралістичного центру⁶⁵. Як підкреслювала проф. Тетяна Дуткевич, «Все, чого досягла психологічна наука в університеті, відбулося завдяки доброзичливому й дбайливому ставленню Анатолія Олексійовича, його зусиллям зі створення матеріально-технічної й навчально-методичної бази. Так, у 1991–1992 н.р. у навчальних планах педагогічних спеціальностей було збільшено кількість годин з психології, запроваджено додатковий курс психодіагностики і державний іспит для майбутніх педагогів «Теорія і практика навчання та виховання», програма якого передбачала психологічні питання.

У 1992–93 н.р. розпочав роботу факультет перепідготовки студентів на базі вищої освіти зі спеціальності «практична психологія <...> У 2000-01 н.р. кафедра психології виконувала мегапроект «Вища освіта: лідерство заради прогресу», фінансований фондом «Відродження». У результаті проведення ректором значної організаційної роботи на кафедрі було придбано комп'ютерну техніку, створена бібліотека сучасної психологічної літератури»⁶⁶.

Попри всі несприятливі умови Анатолій Олексійович продовжував послідовно реалізовувати курс на поліпшення якості кадрового складу науково-педагогічних працівників. «Анатолій Олексійович завжди належним чином оцінював людей, насамперед, за їх справами, – згадувала Тетяна Дуткевич. – Знаходили підтримку ті викладачі, які займалися наукою, вміли передати свій досвід студентам, працювали над науковими й методичними публікаціями й водночас були відкритими, скромними, відповідальними, доброзичливими людьми. У них ніколи не було затримок із кар'єрним зростанням»⁶⁷. Якщо 1991 р. у вузі працювало 8 докторів наук й професорів та 112 кандидатів наук й доцентів, що дозволяло мати якісний показник у 41,2%, то в 1997 р. картина була наступна: число докторів наук і професорів зросло до 28 осіб, кандидатів наук

і доцентів – до 170 осіб, а якісний показник уже складав 75%⁶⁸. За цим показником інститут піднявся на один з перших місць серед педвузів України⁶⁹. Упродовж цього часу помітно зросла й чисельність публікацій: з 412 в 1991 р. до 720 у 1997 р., хоча кількість викладачів скоротилася з 291 особи до 264 осіб. Було проведено 50 міжнародних, всеукраїнських й регіональних науково-теоретичних конференцій, симпозіумів, семінарів тощо⁷⁰.

Незважаючи на колосальну зайнятість організаційними й різного характеру адміністративними питаннями, ректор знаходив час і для творчої наукової роботи, зокрема написання статей, участі у роботі наукових конференцій тощо. Одним із нових напрямків наукового пошуку стає вивчення історії педінституту, власне доби, коли він функціонував як університет, діяльності у цей час його першого ректора І. Огієнка. Так, 1992 р. організував проведення й взяв участь у роботі науково-теоретичної конференції, присвяченої 110-річчю з дня його народження. Виступив в одній із секцій з доповіддю «Професор І. І. Огієнко – ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету». Наступного року видав брошуру «Педагогічному – 75». 1995 р. у співавторстві з деканом історичного факультету доц. Олександром Завальнюком опублікував у науково-краєзнавчому альманасі «Дивокрай» статтю «Дітище Івана Огієнка». Вони ж видали 1996 р. у краківському часописі «Історичні студії» об'ємну роботу «Зусилля по відкриттю державного університету в Кам'янці-Подільському 1918 року».

Висвітлювалися ним й різні сторінки історії Болгарії та українсько-болгарських відносин. Так, 1991–1992 рр. виступав на наукових конференціях з доповідями про реорганізацію Вітчизняного фронту Болгарії в єдину суспільно-політичну організацію та історичні аспекти болгарської культури на Україні. Наступного року торкнувся проблеми переселення болгар на українські землі в період XIV–XIX ст. (1995 р. присвятив їй окрему статтю у збірнику наукових праць історичного факультету). Цього ж 1995 р. опублікував невеликий нарис про місце Поділля в українсько-болгарських зв'язках останньої чверті XIX ст. До 120-ої річниці російсько-турецької війни відгукнувся статтею «Визволення Болгарії від османського гніту та Україні» (у співавторстві), опублікованої у наукових працях Кам'янець-Подільського педінституту.

Серйозним випробуванням для колективу вишу стало проходження 1996–1997 рр. вишом, факультетами, кафедрами і спеціальностями атестаційних й акредитаційних експертиз, які проводилися Державною акредитаційною комісією (ДАК). За їх результатами 14 з 16 спеціальностей було акредитовано у грудні 1996 р. четвертим і 2 – за третім рівнем акредитації. Це стало вагомою підставою для порушення ректоратом клопотання перед ДАК щодо акредитації вузу в цілому за IV рівнем та зміну його статусу на педагогічний університет. 8 квітня 1997 р. ДАК за поданням експертної ради затвердила рішення щодо акредитації інституту в цілому за IV рівнем. Вона ж внесла пропозицію Кабінету Міністрів України щодо надання інституту статусу педагогічного університету й зміни його назви на Кам'янець-Подільський державний педаго-

гічний університет. 28 червня Постановою № 628 створюється Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, урочиста презентація якого відбулася 22 жовтня⁷¹.

Безперечно це була велика перемога колективу, у досягненні якої важко переоцінити вагомість вкладу особистих зусиль Анатолія Олексійовича. Він був переконаний, що цим актом започатковувався нелегкий процес повної реабілітації репресованого тоталітарним режимом першого українського університету. Правда, при цьому виступав проти аби навчальному закладу було присвоєно ім'я Івана Огієнка. Чому? Як на мою думку, визначальну роль у цьому відіграли наступні три чинники. По-перше, це отруйний вплив радянської ідеології, що упродовж десятиріч укорінювала у свідомість українців фальшивий міф про нього як «зрадника» українського народу, «прислужника німецького фашизму». І в якійсь мірі Анатолій Олексійович став його заручником і від цієї облуди він очистився лише незадовго до своєї смерті. По-друге – це негативне сприйняття абсолютною більшістю членів Вченої ради університету цієї ідеї. Адже добре пам'ятаю, що коли ректор виніс дане питання на її розгляд, то з понад 50-ти осіб за присвоєння нашому ВНЗ імені великого сина українського народу нас проголосувало менше 10 осіб. По-третє, потужний тиск на нього з боку міської ради ветеранів війни та місцевого комуністичного осередку.

Для глибшого розуміння цієї позиції ректора важливим є спогад Івана Козака: «Я вважав такий акт справедливим (присвоєння університету імені Івана Огієнка – В. С.) й відповідно голосував на засіданні ученої ради. Ректор був проти, бо напередодні отримав від міської ради ветеранів війни та комуністів спротив у письмовій формі, якого вони надіслали ще й до Міністерства. В особистій розмові я висловив думку, що рано чи пізно це питання буде вирішене позитивно. У відповідь почув: «Поки я ректор цього не буде!» У подальшому з'ясуванні позицій він сказав, що поділяє заслуги в освіті видатного українського державного діяча, його служіння справі України, про що й висловлювався неодноразово публічно, але заради збереження цілісності колективу та уникнення неминучої конфронтації з комуністами треба від цього кроку утриматися»⁷². Безсумнівно, що таке бачення Анатолія Олексійовича варіанту розв'язання цієї проблеми було помилковим, проте слід завжди пам'ятати, що кожен з нас завжди має право на помилку і ми, люди, не ангели! Однак, заслуговує на повагу той факт, що він чесно і відкрито засвідчував, нехай і хибну, але все ж власну позицію, що було незрівнянно моральнішим, ніж ганебно пристосовуватися під ті чи інші концепти, не поділяючи їх.

Кінець 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. став часом значних досягнень педуніверситету, що утверджував себе у новому статусі. У 2001 р. у ньому вже навчалось 5,3 тис. студентів на 7 факультетах, котрі здобували фах з 18 спеціальностей. Навчальний процес забезпечували 266 викладачів, котрі працювали на 27 кафедрах. Якісний показник кадрового потенціалу складав 74%⁷³. Серед викладачів працювало 5 академіків і 2 члени-кореспонденти трьох академій України, 2 лауреати Державної премії України в галузі науки і техніки, 9 за-

служених працівників освіти, 2 заслужених працівники культури, 1 заслужений тренер, 1 заслужений художник, 41 відмінник освіти України. За підсумками роботи вузів України у 1999 р. університет посів перше місце серед вищих педагогічних навчальних закладів за кількістю викладачів з ученими ступенями і званнями. Плідно працювали аспірантура й магістратура. У вересні 2001 р. наказом Міністерства освіти і науки України № 660 факультет розвитку людини реорганізовано в Інститут соціальної реабілітації та розвитку дитини, який став єдиним спеціальним навчальним закладом такого плану в Україні. У жовтні запрацював факультет довузівської підготовки⁷⁴. Успішно діяли 6 народних колективів художньої самодіяльності. Бібліотечний фонд перевищував 800 тис. томів. Троє спортсменів факультету фізичного виховання взяли участь в Олімпійських іграх у Сіднеї. Новий імпульс отримала комп'ютеризація навчального процесу.

Як і раніше, ректор залишався промотором якісних зрушень у функціонуванні вузу, реально оцінював його можливості й перспективи. Як зазначав Іван Козак, «... не можна не зважати на той відрадний факт, що Анатолій Копилов, на відміну від інших, в основному вчасно вийшов зі сфери облудної системи свідомості, що переобтяжена з одного боку стереотипами мислення, а з іншого – соціальними міфами. Мало того, мені здається, що він раніше багатьох збавнув атмосферу лицемірства й адаптувався до нових обставин, забезпечуючи керівництво колективом»⁷⁵. Не приховував критичного погляду на форми й зміст реформування освіти в державі, про які багато точилося розмов, але мало що істотно змінювалося. В інтерв'ю кореспонденту «Студентського меридіану» від 29 вересня 2000 р., відповідаючи на запитання «Що підказує Вам досвід стосовно реформ в освітній галузі?» звернув увагу на найбільш наболіле: «Ви знаєте, я вже пережив багато реформ, і на своїй практиці скажу, що коли указ чи розпорядження не підкріплене фінансово, нічого не буде. Це подібно до євроремонту фасаду, але ж починати його потрібно з середини. Лише коли ми справді зреформуємо школу, тоді будуть зміни. Адже ми виховуємо покоління громадян нової епохи з іншим менталітетом. І саме це повинні зрозуміти усі керівники держави. По великому рахунку, освіті увага не приділялася, це лише косметичний ремонт. Я вбачаю проблему в тому, що організація системи освіти залишилася колишньою, радянською. У ній вчитель підпорядкований жорсткій ієрархії. Бюрократизація освіти в особі облвно, міськвно, райвно, директора – по суті, це колгоспна система в школі, де кожен директор – абсолютний хазяїн»⁷⁶. І слід чесно визнати, що ця жорстка оцінка імітації реформування освіти залишається абсолютно вірною і нині, хоча уже промайнуло 16 років з того часу. Пізніше, торкаючись питання підготовки вчителів, підкреслював, що «потрібно готувати педагога з толерантною поведінкою, щоб потім він, вже як вчитель, виховував молоде покоління, допомагав дітям всебічно розвиватись, оберігаючи їх від психологічних комплексів та духовних травм»⁷⁷.

На рубежі століть до нього прийшло визнання одного з кращих менеджерів вищої освіти країни. У грудні 2000 р. міжнародна громадська організація

«Міжнародна Кадрова Академія» за особистий внесок і значні досягнення в галузі освітянської діяльності нагородила Анатолія Олексійовича високою нагородою – золотою медаллю «За заслуги в освіті». Вона ж 15 січня 2001 р. обрали його своїм членом-кореспондентом, а педагогічний університет, який він очолював, прийняла своїм колективним членом⁷⁸. У цьому ж році Міжрегіональна Академія управління персоналом у часописі «Персонал» помістила інтерв'ю з ним під промовистим заголовком «За досвідом ефективного менеджменту в освіті <...> на периферію». На запитання кореспондента: «Що слід зробити для того, щоб провінційний вуз став одним із перших у країні? Поділіться секретом успіху» ректор відповів: «Центри науки і освіти не обов'язково повинні знаходитись в адміністративній столиці держави. Давайте подивимось на досвід інших країн. Кембридж, Оксфорд, Бостон <...> Всі ці імениті вузи знаходяться у провінції. Позитивний досвід у цьому питанні нагромаджує і Україна. Прикладом може слугувати наш університет чи Острозька академія. А секрет успіху в освіті базується на трьох китах: важливо, хто навчає, кого навчає і як навчає. Розв'язавши ці три завдання, керівник будь-якого навчального закладу може розраховувати на успіх»⁷⁹. 8 червня президентом Всеукраїнського рейтингу вищих навчальних закладів «Софія Київська» Президентом України Леонідом Кравчуком Анатолію Олексійовичу вручається диплом, який засвідчував, що Кам'янецький педуніверситет потрапив до десятки кращих педагогічних й гуманітарних вузів України. 28 серпня у Свято-Успенському соборі Києво-Печерської Лаври мирополит УПЦ Володимир нагородив ректора орденом «Святий Дмитро Солунський» IV ступеня⁸⁰.

Нагороди... Їх у нього було чимало. Ставився до них з пошаною, але ніколи ними не хизувався, не носив, і навіть не згадував. За винятком дружини й дітей, ніхто й не знав ні про їхню кількість, ні про їх різноманіття. Зате відверто й щиро завжди пишався колективом, очолюваного ним ВНЗ, й своїми учнями-істориками, яких завжди пам'ятав, і котрих завжди підтримував. Він гордився тим, що його наступником на посаді ректора (після закінчення у кінці листопада 2001 р. чергового терміну перебування на ній він через віковий ценз (уже виповнилося 65 років) не мав права її обіймати) став один з найобдарованіших учнів – декан історичного факультету доц. Олександр Михайлович Завальнюк. За його спогадами «Вранці 27 листопада 2001 р., за день до цієї події (власного дня народження – В. С.), пролунав телефонний дзвінок. Шеф запрошував до себе в кабінет, причому негайно. Зустріч була короткою. Прочитав мені три накази держсекретаря Міністерства освіти і науки: про звільнення А. О. Копилова з посади ректора, його новий статус – радника ректора і, насамкінець, про призначення мене на посаду в.о. ректора університету з 28 листопада 2001 р. Був спокійний. Сказав таке: «Я радий, що моїм наступником стали Ви. Впевнений, що будете працювати на інтереси людей.» Попросив зберігати статус – кво до 29 листопада, коли відбудеться засідання ректорату для оголошення про зміну керівництва закладу. У відповідь я заявив, що він завжди буде для мене взірцем служіння спільній справі, прикладом для наслідува-

ння і що до його я відставки не маю жодного відношення. На це він відреагував лаконічно: «Знаю!»⁸¹. Відповідно домовленості, на скликаному 29 листопада ректораті він особисто ознайомив присутніх колег зі змістом наказу Міністерства освіти й науки України про своє звільнення й призначення виконуючим обов'язки ректора доц. О. М. Завальнюка.

Перебуваючи на посаді радника ректора й працюючи професором кафедри всесвітньої історії, А. О. Копилов продовжував відігравати важливу роль у житті колективу університету. Його поради завжди відзначалися коректністю, доцільністю, глибоким знанням справи. До висловлених ним на засіданнях ректорату чи Вченої ради міркувань завжди уважно прислухалися, оскільки краще нього ніхто не знав таємниць мистецтва розв'язування багатьох питань функціонування вишу, визначення перспектив його розвитку. Поводив себе невимушено, з повагою до себе й колег, не нав'язуючи власних стереотипів розуміння тих чи інших ситуацій іншим. Особисто доклав чимало зусиль, аби у березні 2003 р. уряд ухвалив рішення № 148-р «Про утворення Кам'янець-Подільського державного університету». Разом з усіма щиро радів повній реабілітації рідного навчального закладу. Майстерно проводив заняття, працював зі студентами, керуючи написанням курсових, бакалаврських, дипломних і магістерських робіт.

Займався й науково-дослідною роботою, зокрема у 2003 р. у співавторстві з О. Завальнюком підготував розділ колективної монографії «Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення», присвячений утворенню й діяльності Кам'янець-Подільського державного українського університету у 1918–1921 рр. На сторінках «Українського історичного журналу» у 2003 і 2005 рр. опублікував (у співавторстві з канд. іст. наук Анатолієм Заводовським) статтю про вплив визвольної боротьби балканських слов'ян на трансформацію слов'янської ідеї в суспільно-політичній думці України другої половини ХІХ ст. Продовжував працювати над монографічним дослідженням «Політичні процеси у Болгарії 1944–1948 рр.».

Звільнившись від адміністративної роботи, отримав можливість приділяти більше уваги сім'ї: Аллі Прокопівні, дітям, онучкам (2002 р. у молодшого сина Андрія та його дружини Олени народилася донечка Анна). Вперше подружжя мало теплу радість милуватися красою троянд – своїх улюблених квітів, яких плекали на дачній ділянці⁸². На превеликий жаль, це щастя спілкування з рідними й перебувати у гармонії з природою час від часу затьмярювалося серцевими нападами. В серпні 2003 р. у Рівному було зроблено операцію – встановлено кардіостимулятор. Рідні й друзі сподівалися, що здоров'я поліпшиться. Проте в кінці цього ж року стався перший удар інсульту, який, дякуючи волі Анатолія Олексійовича й великій турботі сім'ї, вдалося подолати. Він знову почав працювати, ходити на заняття, засідання кафедри, ректорату, Вченої ради. Вражали його мужність й самодисципліна, що проявлялися як у справжнього самурая. Нікому ніколи не нарікав на долю, не плакався про поганий стан здоров'я, не шукав ні в кого втіхи і жалісливого співчуття. Восени 2004 р.

зазнає другого удару підступної хвороби. Перебуваючи у важкому стані, продовжував боротися, як тільки це міг він, за життя. Зібравши волю в кулак і зціпивши зуби, за самовідданої підтримки дружини, синів і невісток навчився заново ходити (хоч із паличкою), повернувся до викладацької роботи і в силу можливостей продовжував працювати над науковою проблематикою. Проте безжальна хвороба не відступала. 2006 р. вона завдає йому третього удару, від якого так і не вдалося врятуватися. Після тривалого кризового стану 21 грудня 2007 р. нитка його земного життя обірвалася.

У серцях сотень його колег і тисяч випускників він назавжди залишається нашим Ректором – світлим образом щедро обдарованої Богом талантами Людини з великої літери, сильної духом, мужньої, принципової, чесної, порядної, доброї і завжди готової допомогти у скрутних обставинах. Безсумнівно належав до тієї безсмертної когорти осіб, котрих геніальний А. Дж. Тойнбі називав «творчими особистостями», що завжди виступають у суспільстві промо-торами якісних перемін, дякуючи яким воно і розвивається. Саме тому поста-ті такого масштабу й стають носіями «життєвого пориву», а відтак і складають золотий фонд суспільства, а саме: його морально-інтелектуальну еліту. Нам дуже пощастило, що власне така особистість чверть століття очолювала наш ВНЗ й взяла на себе важкий тягар відповідальності не лише за його збереження у надзвичайно складні часи драматичної «епохи перемін», але й за від-родження статусу першого в історії України саме українського класичного уні-верситету. Всі роки діяльності Анатолій Олексійович «залишався вірним сво-ім життєвим принципам. Вони й зараз нетлінні згустки людської моралі й ети-ки керівника. Його життя і діяльність, – як дуже точно сформулював їх оцінку один з найближчих друзів Володимир Газін, – гідні бути присутніми в скар-бі, який називається заповітом потомкам...»⁸³. Не забуваючи нашого Ректо-ра, у такий спосіб продовжуємо його духовне життя, зберігаємо золоту нитку єдності поколінь, очищаємо свої душі від «намулу» щоденності й збагачуємо історичну Пам'ять – запоруку Вічності Людського Життя. Його образ, обро-стаючи легендами, слугуватиме взірцем для прийдешніх поколінь викладачів і співробітників Кам'янець-Подільського національного університету імені Іва-на Огієнка самовідданого служіння Батьківщині, Людям, улюбленому вишу, кот-рому повернув украдену в нього історичну пам'ять.

Примітки:

¹ Дмитрієв С. М. Спогади про Анатолія Олексійовича Копилова / С. М. Дмитрієв // Анатолій Олексійович Копилов. Дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія. – Кам'янець-Подільський, 2011. – С. 43.

² Там само. – С. 44.

³ Там само. – С. 44-45.

⁴ Там само. – С. 42-43.

⁵ Цит. за: Красуцький М. І. Копилов Анатолій Олексійович / М. І. Красуцький, В. С. Степанков // Кам'янець-Подільський державний університет в осо-

бах. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 215.

⁶ Газін В. П. Слово про друга / В. П. Газін // КЛІО. – 2007. – № 53. – С. 8.

⁷ Козак І. Й. Динамічна незмінність / І. Й. Козак // Анатолій Олексійович Копилов... – С. 58.

⁸ Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут (1948–1997 рр.) / А. Г. Філінюк // Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 119.

⁹ Там само.

¹⁰ Завальнюк О. М. Матеріали до історії Кам'янець-Подільського державного університету (1918–2003 рр.). Довідково-статистичні матеріали / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 9, 13, 19, 46, 49, 57.

¹¹ Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний український університет / О. М. Завальнюк, А. О. Копилов // Кам'янець-Подільський державний університет... – С. 14.

¹² Див.: Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918–1921 рр.) / О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 143-336, 392-429.

¹³ Цит. за: Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний український університет / О. М. Завальнюк, А. О. Копилов... – С. 35.

¹⁴ Там само. – С. 35-39.

¹⁵ Філінюк А. Г. Леонід Антонович Коваленко / А. Г. Філінюк // Кам'янець-Подільський державний університет в особах. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 168-184.

¹⁶ Гаврищук А. П. Спогади про неординарного керівника і цікаву людину / А. П. Гаврищук // Анатолій Олексійович Копилов... – С. 35.

¹⁷ Блажевич Ю. І. З любов'ю до освіти і людей / Ю. І. Блажевич // Анатолій Олексійович Копилов... – С. 31-32.

¹⁸ Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський ... – С. 121.

¹⁹ Там само. – С. 124; Завальнюк О. М. Історичний факультет / О. М. Завальнюк, С. А. Копилов, В. Н. Рокачук // Кам'янець-Подільський державний університет... – С. 210.

²⁰ Гаврищук А. П. Івах Іван Вікторович / А. П. Гаврищук // Кам'янець-Подільський державний університет в особах. – С. 159-160.

²¹ Його ж. Спогади про неординарного керівника... – С. 36.

²² Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський... – С. 124.

²³ Блажевич Ю. І. Назв. праця. – С. 33.

²⁴ Анатолій Олексійович у житті колег і студентів // Студентський меридіан. – 2007. – 31 грудня.

²⁵ Завальнюк О. М. Професор А. О. Копилов: на службі освіти, науці й людям (спогади учня й колеги) / О. М. Завальнюк // Анатолій Олексійович Копилов... – С. 49.

²⁶ Козак І. Й. Назв. праця / І. Й. Козак. – С. 58.

²⁷ Завальнюк О. М. Матеріали... / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький. – С. 13.

- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Там само. – С. 29-30.
- ³⁰ Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський... – С. 134.
- ³¹ Козак І. Й. Назв. праця. – С. 60.
- ³² Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський... – С. 135.
- ³³ Завальнюк О. М. Матеріали... – С. 13, 50.
- ³⁴ Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський... – С. 135.
- ³⁵ Там само. – С. 141; Завальнюк О. М. Матеріали... – С. 14.
- ³⁶ Завальнюк О. М. Матеріали... – С. 20.
- ³⁷ Там само. – С. 10.
- ³⁸ Там само. – С. 46, 50.
- ³⁹ Там само. – С. 28.
- ⁴⁰ Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський... – С. 140.
- ⁴¹ Філінюк А. Г. А. О. Копилов був великим керівником, який жив і працював заради інших / А. Г. Філінюк // Анатолій Олексійович Копилов... – С. 80.
- ⁴² Завальнюк О. М. Матеріали... – С. 41; Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський... – С. 141.
- ⁴³ Завальнюк О. М. Матеріали... – С. 43; Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський... – С. 141.
- ⁴⁴ Завальнюк О. М. Матеріали... – С. 57.
- ⁴⁵ Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський... – С. 136-139.
- ⁴⁶ Цит. за: Красуцький М. І. Анатолій Копилов: історик, учений, педагог / М. І. Красуцький // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т. 6 (8). – С. 10.
- ⁴⁷ Там само. – С. 11.
- ⁴⁸ Цит. за: Красуцький М. І. Назв. праця. – С. 210-211.
- ⁴⁹ Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський... – С. 139.
- ⁵⁰ Цит. за: Красуцький М. І. Назв. праця. – С. 215-216.
- ⁵¹ Козак І. Й. Назв. праця. – С. 63.
- ⁵² Філінюк А. Г. А. О. Копилов був великим керівником... – С. 79.
- ⁵³ Козак І. Й. Назв. праця. – С. 63.
- ⁵⁴ Щирба В. С. Мудрий учитель і наставник / В. С. Щирба // Анатолій Олексійович Копилов... – С. 81.
- ⁵⁵ Маркітантов Ю. О. Справжній лідер колективу / Ю. О. Маркітантов // Анатолій Олексійович Копилов... – С. 67.
- ⁵⁶ Щирба В. С. Назв. праця. – С. 81.
- ⁵⁷ Газін В. П. Незгасні іскри життя / В. П. Газін // Анатолій Олексійович Копилов... – С. 42.
- ⁵⁸ Козак І. Й. Анатолій Копилов як особистість і ректор / І. Й. Козак // Наукові праці. – Т. 6(8). – С. 21-22.
- ⁵⁹ Газін В. П. Назв. праця. – С. 42.
- ⁶⁰ Копилов А. О. І. І. Огієнко – перший ректор Кам'янець-Подільського Дер-

жавного Українського Університету / А. О. Копилов // Студентський меридіан. – 1992. – 15 квітня. – С. 2.

⁶¹ Такий важливий документ... / Підготував до друку Петро Пиріг (Київський педагогічний інститут) // Студентський меридіан. – 1992. – 15 квітня. – С. 2.

⁶² Копилов А. О. Мир хаті твоїй, Україно! / А. О. Копилов // Студентський меридіан. – 1992. – 31 грудня. – С. 1.

⁶³ Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський... – С. 142.

⁶⁴ Копилов С. А. «Доля народу України – в руках освітян» / С. А. Копилов // Студентський меридіан. – 1994. – 1 жовтня. – С. 1.

⁶⁵ Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський... – С. 143-145.

⁶⁶ Дуткевич Т. В. Шаную, дякую, пам'ятаю / Т. В. Дуткевич // Анатолій Олексійович Копилов... – С. 46.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Завальнюк О. М. Матеріали... – С. 14.

⁶⁹ Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський... – С. 144.

⁷⁰ Завальнюк О. М. Матеріали... – С. 14, 50-51; Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський... – С. 151.

⁷¹ Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет (1997–2003 рр.) / А. Г. Філінюк, О. Б. Комарніцький // Кам'янець-Подільський державний університет... – С. 157-158.

⁷² Козак І. Й. Динамічна незмінність... – С. 62.

⁷³ Завальнюк О. М. Матеріали... – С. 10, 14.

⁷⁴ Філінюк А. Г. Назв. праця. – С. 167.

⁷⁵ Козак І. Й. Анатолій Копилов... – С. 20.

⁷⁶ З надією про краще (інтерв'ю з ректором педуніверситету) // Студентський меридіан. – 2000. – 29 вересня. – С. 1.

⁷⁷ Копилов А. О. Освіта як головний базис держави / А. О. Копилов // Студентський меридіан. – 2001. – 8 березня. – С. 1.

⁷⁸ Красуцький М. І. Анатолій Копилов... – С. 14, 17.

⁷⁹ Цит. за: Красуцький М. І. Назв. праця. – С. 216.

⁸⁰ Красуцький М. І. Анатолій Копилов... – С. 17-18.

⁸¹ Завальнюк О. М. Професор А. О. Копилов... – С. 56.

⁸² Солопчук М. С. Спогади про А. О. Копилова – Людину, ректора, педагога / М. С. Солопчук, Н. Й. Солопчук // Анатолій Олексійович Копилов... – С. 76.

⁸³ Газін В. П. Назв. праця. – С. 42.

Отримано 25.08.2016 р.